

SHADMANOV K.B.

**BERNARD DE MANDEVIL VA UNING
«ASALARILAR HAQIDA MASAL» ASARIDA
FALSAFIY-AXLOQIY VA IQTISODIY
QARASHLAR**

**“Durdona” nashriyoti
Buxoro - 2024**

UO'K 821.111.09-7

83.3(7Ana)-7

Sh 16

Shadmanov, K.B.

Bernard de Mandevil va uning «Asalarilar haqida masal» asarida falsafiy-axloqiy va iqtisodiy qarashlar [Matn] / K.B. Shadmanov .- Buxoro: Sadridin Salim Buxoriy, 2024.-104 b.

KBK 83.3(7Ana)-7

Monografiyada ingliz shifokor-psixologi, faylasuf-deisti, ilk Yevropa Ma'rifati davri falsafiy tafakkurining eng o'ziga xos namoyandalaridan biri bo'lmish mutafakkir Bernard de Mandevil (1670-1733)ning falsafiy va axloqiy qarashlarining shakllanishi uchun zarur shart-sharoitlar ko'rib chiqiladi (XVIII asr). U "Asalarilar haqida matal" kitobining muallifi bo'lib, unda mutafakkirning jamiyat va inson haqidagi hushyor qarashlari kelajakning ijtimoiy utopiyalarini buzadigan o'ziga xos tushuncha edi. Mutafakkir ijtimoiy va shaxsiy, adolat va boyish istagi, tadbirkorlik va fazilatning mos kelmasligi muammosini vizual shaklda ifoda etdi. Muallif ushbu fan tarixidagi kech Uyg'onish davri va Ma'rifatning dastlabki bosqichi bilan ifodalangan bosqichlardan birini tushunishga harakat qiladi. Bu axloqning asosiy savollari qanday, qachon va kim tomonidan ko'tarilganligi va ularga javoblar topilganligini ko'rsatishga urinishdir. Shu bilan birga, axloq tarixini, uning falsafasini o'rganish o'z-o'zidan o'ziga xos qiymatga ega emas. Bugungi kuni yaxshiroq anglash va kelajakda taraqqiyot qaysi yo'nalishda borishini oldindan ko'ra bilish uchun avvalo o'tmishni bilish kerak. Bu axloqiy tafakkur tarixi, uning fan sifatida shakllanishi bilan bevosita bog'liqdir.

Mas'ul muharrir:

Zoirov E.X., falsafa fanlari doktori, prof.

Taqrizchilar:

Berdimuratova A.K., falsafa fanlari doktori, professor

Yunusova G.S., falsafa fanlari doktori, professor

Davlatova M.H., falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dots.

**Monografiya Buxoro davlat tibbiyot instituti kengashining
2024-yil 24-dekabrdagi 7-sonli qarori bilan nashr etishga tavsiya
etilgan.**

ISBN 978-9910-04-392-5

МУНДАРИЖА

Kirish	4
1. Ma'rifat davrida angliya: jamiyat va axloqiy-iqtisodiy vaziyat	6
1.1. Davr falsafasining umumiy tavsifi.....	6
1.2. Ingliz Ma'rifat davri "axloqiy tuyg'u" maktabining asoschilari.....	13
2. Mandevilning ijodiy portretiga chizgilar	21
3. «Asalarilar haqida masal”: nashrlar, noshirlar va tanqidchilar.....	27
3.1. Bernard de Mandevilning asosiy asarlari.....	27
4. Mandevil: Ingliz Ma'rifat davrining shaxsiyati falsafasi	32
5. "Asalarilar haqida masal": Puritan etikasi asoslari tanqidi	47
6. Mandevil: burjua turmush tarzi va xristian axloqi o'rtasidagi qarama-qarshilik.....	57
7. Mandevilning axloq va ma'naviy madaniyatni rivojlantirish haqidagi g'oyalarining keyingi taqdiri to'g'risida.....	62
Xotima	67
Foydalanilgan adabiyotlar	70
Etika atamalarining qisqacha izohli lug'ati	75
Noligan asalarilar uyasi yoki halol bo'lgan firibchilar.....	87

O'z rolini qunt bilan o'rgangan va uni ishonch hamda mahorat bilan ijro etgan kishi - fazilatli insondir. Bundan farqli o'laroq, gunohkorlar - bu bunday qilmaydiganlar yoki to'g'ri o'ynashni xohlamaydiganlar.

O. Xakslı

KIRISH

Shunday fikrlar borki, ularni vaqt qaritmaydi. Davrlar o'zgaradi, bunday g'oyalar esa ongni to'xtovsiz kuch bilan hayajonlantiradi va o'zini yangi qiyofalarda namoyon etadi. Ularni yaratuvchilarning nomlari insoniyat tafakkuri va fanlar malikasi bo'lmish falsafasining butun tarixidan ajralmasdir.

Bu 1800-yillar boshidagi mashhur ingliz mutafakkiri Bernard Mandevilning hayoti hamda qarashlari, ijtimoiy fikrning rivojlanishi va Ilk Ma'rifat yoki Aql-idrok davrining ijtimoiy-madaniy xolati haqidagi kitob. Monografiyada mashhur Yangi zamon mutafakkiri, Angliyaga ko'chib kelgan frantsuz ildizlariga ega gollandiyalik Bernard Mandevilning falsafiy va axloqiy qarashlari tahlili berilgan. Mutafakkir u erda mamlakat va urf-odatlar til ruhiga mos kelishini bilib, shu zaminda abadiy qolishga qaror qilgan; uning publitsistik faoliyati "Asalarilar haqida matal" nomi ostida bir necha nashrlardan o'tgan va muallif sifatida shov-shuvli shuhrat qozongan "Nolishgan asalari uyasi yoxud halol bo'lgan Firibgarlar" (1705) kichik she'ri va bir necha original pamfletlar bilan boshlangan.

Biz etika (axloqshunoslik) fani tarixidagi kechki Uyg'onish davri (XVI asr) va Ma'rifat davrining dastlabki bosqichini ifodalovchi zamonlardan birini tushunishga harakat qildik. Bu asosiy axloqiy savollar nimadan iborat, qachon va kim tomonidan qo'yilganligi va ularga javoblar topilganligini ko'rsatishga urinishdir. Shu bilan birga, axloq va uning falsafasi tarixini o'rganish mag'rurona ko'rinishga ega emas. Bugungi kunni yaxshiroq tushunish va

kelajakda taraqqiyot qanday yoʻnalishda borishini oldindan koʻra bilish uchun avvalo oʻtmishni bilish kerak. Bu axloqiy tafakkur tarixi va uning fan sifatida shakllanishiga bevosita daxldordir.

1. MA'RIFAT DAVRIDA ANGLIYA: JAMIYAT VA AXLOQIY-IQTISODIY VAZIYAT

1.1. Davr falsafasining umumiy tavsifi

XYII-asr oxiri - XYIII-asr boshlarini o'z ichiga olgan Ma'rifat davri yoki Aql-zakovat davri Yevropada falsafa va ma'naviy madaniyat taraqqiyotidagi eng yorqin davrlardan biridir. Ma'rifat davri Yevropa ma'naviy taraqqiyotida katta burilish davri bo'lib, ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotning deyarli barcha sohalariga ta'sir ko'rsatdi. Eski sinfiy jamiyatning siyosiy va huquqiy normalarini, estetik va axloqiy kodekslarini buzib tashlagan ma'rifatparvarlar Uyg'onish davri ma'rifatparvarlariga ergashib, ijtimoiy mansubligidan qat'i nazar, birinchi navbatda insonga qaratilgan G'arb tsivilizatsiyasining ajralmas qismi sifatida organik ravishda kirgan ijobiy qadriyatlar tizimini yaratish bo'yicha titanik ishlarni amalga oshirdilar.

Burjua iqtisodiy munosabatlarining paydo bo'lishi va rivojlanishi bilan bog'liq bo'lgan Evropaning ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy hayotidagi chuqur o'zgarishlar ushbu asr madaniyati va fanining rivojlanishining asosiy yo'nalishlarini belgilab berdi. Bunday holda, ushbu davrning **uchta** asosiy xususiyatini ta'kidlash mumkin. **Barcha insonlarning qonun oldida, insoniyat oldida tengligi g'oyasi** ma'rifatparvarlikning birinchi o'ziga xos xususiyatidir. Shaxsni shakllantirish g'oyasini ilgari surgan ma'rifatparvarlar insonda aql-zakovat, ma'naviy va jismoniy kuch borligini ko'rsatdi. Insonlar dunyoga teng, o'z ehtiyojlari va manfaatlari bilan keladilar, ularning qondirish insoniyat jamiyatining oqilona va adolatli shakllarini o'rnatishdan iborat. Ushbu davr ma'rifatparvarlarining ongi nafaqat Xudo oldida, balki qonunlar oldida, boshqa insonlar oldida ham tenglik g'oyasi bilan shug'ullandilar.

Tabiat fanlari yutuqlari tufayli mo''jizalar va sirlar davri tugadi, olamning barcha sirlari ochildi, olam va jamiyat inson ongi

uchun qulay bo'lgan mantiqiy qonunlarga bo'ysunadi, degan g'oyalar paydo bo'ldi. **Aqln-zakovatning g'alabasi** - bu davrning **ikkinchi** o'ziga xos xususiyati.

Ma'rifat davrining **uchinchi** xarakterli xususiyati - **tarixiy optimizmdir**. Ma'rifatparvarlik, birinchi navbatda, insonni yaxshi tomonga o'zgartirish imkoniyatiga, siyosiy va ijtimoiy asoslarni "oqilona" o'zgartirishga ishonishni o'z ichiga oldi. Erkin shaxsning Uyg'onish ideali universallik va mas'uliyat atributiga ega bo'la boshlaydi, ya'ni, ma'rifatparvar inson nafaqat o'zi, balki boshqalar haqida, jamiyatdagi o'rni haqida ham o'ylay boshladi. Ma'rifatparvarlarning diqqat markazida eng yaxshi ijtimoiy tartib tuzilish muammosi bo'ldi. Ma'rifatparvarlar barkamol jamiyat qurish imkoniyatiga ishonganlar.

Ma'rifat yoki Aql-zakovat davri Evropa va, xususan, Angliya madaniyati rivojlanishidagi yorqin bosqichdir. XYII-XYIII asrlarda Angliya nafaqat rivojlangan kapitalistik iqtisodiy rivojlangan davlat, balki burjua falsafasi, adabiyoti va madaniyati rivojining markazi ham edi.

"Ma'rifat" so'zi (frantsuzcha - siècle des lumières) XYII asr oxiridan boshlab va butun XYIII asr davomida Angliya tarixida Enlightenment (ma'rifat) deb ataladigan butun bir davrning ramzi bo'lib qoldi; bu qarama-qarshilikka boy davr, ijtimoiy g'alayonlar va shu bilan birga madaniyat rivojlanishi uchun asos bo'lgan sanoat jamiyati edi. Aynan shu davrda ijtimoiy falsafa, madaniyat falsafasi, siyosat falsafasi, din falsafasi rivoji uchun eng muhim asoslar yaratildi. Bu davrning ijtimoiy izlanishlari uchun xalq ta'limi orqali jamiyat hayotini yaxshilash g'oyasi ayniqsa ahamiyatli edi. Ma'rifatchilikning asosiy markazlari qit'aning uchta yetakchi davlati – Angliya, Fransiya, Germaniya edi. 1689 yilda Angliyada so'nggi inqilob yilida Ma'rifat davri boshlandi. Bu buyuk davr edi, bir inqilob bilan boshlanib, uchta inqilob bilan yakunlandi: sanoat inqilobi - Angliyada, siyosiy inqilob - Frantsiyada, falsafiy va estetik inqilob - Germaniyada. Yuz yil davomida - 1689 yildan 1789 yilgacha - dunyo o'zgardi va bu asr

burjua madaniyatining hukmronligi uchun tayyorlandi. Eski, feodal mafkura o'rnini yangi ma'rifatchilik davri faylasuflari, sotsiologlari, iqtisodchilari, yozuvchilari davri egalladi.

Ma'rifatparvarlar falsafada barcha metafizikaga (o'ta sezuvchanlik tamoyillari va borliq tamoyillari haqidagi fan) qarshi chiqdilar. Ma'rifat davri aqlni inson bilishi va xulq-atvorining asosi deb biladigan har qanday ratsionalizmning rivojlanishiga hissa qo'shdi, fanda - tabiatshunoslik rivoji, uning yutug'idan u ko'pincha qarashlarning ilmiy qonuniyligini va taraqqiyotga bo'lgan ishonchni oqlash uchun foydalandi. Ma'rifatparvarlar axloq va pedagogika sohasida insonparvarlik g'oyalarini targ'ib etib, tarbiyaning sehrli kuchiga katta umid bog'laganlar.

Ingliz Ma'rifat davrining eng ko'zga ko'ringan faylasuflaridan Jorj Berkli (1685-1753), Frensis Xatcheson (1694-1747), David Yum (1711-1776), Etyen Bono de Kondillak (1714-1780), Bernard Mandevil (1670-1733) va boshqalarni ko'rsatish mumkin.

Ma'rifatparvarlik falsafasi rivojiga eng katta hissa ingliz faylasuflari tomonidan qo'shilganligi umume'tirof etilgan. Tarixan Buyuk Britaniyada sanoat jamiyatiga o'tish va kapitalistik tipdagi iqtisodiyotni shakllantirish boshqa mamlakatlarga qaraganda jadalroq amalga oshirilgan edi. Bu Angliyadagi ijtimoiy muammolarning o'ziga xos xususiyatlarida o'z aksini topdi va bu, o'z navbatida, ingliz ijtimoiy tafakkuri va ijtimoiy falsafasining shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi. Angliyaning Yevropa ma'rifatparvarligi tarixidagi alohida o'rni, birinchi navbatda, ma'rifatparvarchilik vatani va ko'p jihatdan kashshof bo'lganligida edi. An'anaviy konservativ Buyuk Britaniya uchun XYIII asrda, buyuk sanoat inqilobi yillarida, "dunyo ustaxonasi" roli Gollandiyadan Buyuk Britaniyaga o'tganda, bu kichik orol davlati kuchli savdo, harbiy va mustamlaka davlatiga aylandi va kuchga ega bo'lib, dengizlar va okeanlar ustidan o'z hukmronligini qat'iy tasdiqladi. 1740 yildan keyin mamlakatda sanoat ishlab chiqarish jadal sur'atlar bilan o'sdi, to'qimachilik mahsulotlari va

ingliz metallurgiya zavodlari mahsulotlari kontinental Evropada keng bozorlarni egalladi.

Angliyada XYII-XYIII asrlarda inqilob va fuqarolar urushlaridan keyin jamiyatdagi keskin qarama-qarshiliklarga barham berildi. Parlamentarizmning rivojlanishi siyosiy kurashning huquqiy shakllarining kuchayishiga olib keldi. Ingliz cherkovi ma'rifatparvarlikka qarshi chiqmadi, hatto uning diniy bag'rikenglik idealiga ma'lum darajada hamohang edi. Bu mamlakatning madaniy rivojlanishiga hissa qo'shdi, chunki cherkov homiysi bo'lgan an'anaviy qadriyatlar va ma'rifatchilar tomonidan olib borilgan innovatsion qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni saqlashga imkon berdi. Bularning barchasi Angliyani ijtimoiy taraqqiyotning o'ziga xos modeliga aylantirdi. Bejiz emaski, XYIII asrda ingliz ijtimoiy tafakkurining barcha asosiy oqimlari boshqa Evropa mamlakatlarida o'z davomi va rivojlanishini topdi.

Ingliz Ma'rifat davrining siyosiy dasturi o'zining asosiy yo'nalishlarida faylasuf Jon Lokk (1632-1704) tomonidan uning "Inson tushunchasi to'g'risida esse" (1690) nomli traktatida ishlab chiqilgan bo'lib, u nafaqat inglizlar, balki boshqa Yevropa va, birinchi navbatda, frantsuz ma'rifatparvarlari tomonidan ham qabul qilingan ijobiy dasturni o'z ichiga olgan. Lokkning fikricha, ajralmas inson huquqlariga uchta asosiy huquq - hayot, erkinlik va mulk huquqi kiradi. Lokkning fikricha, mulk huquqi inson mehnatining yuksak bahosi bilan chambarchas bog'liq. Mutafakkir har bir insonning mulki uning mehnati natijasi ekanligiga ishonch hosil qilgan. Shaxslarning huquqiy tengligi uchta daxlsiz huquqni qabul qilishning zaruriy natijasidir. Ko'pgina ma'rifatchilar singari, Lokk ham alohida shaxslarning ajralmas huquqlari va ularning shaxsiy manfaatlari g'oyasidan kelib chiqadi. Qonun ustuvorligi har kimning manfaat ko'rishini ta'minlashi kerak, ammo boshqa har kimning erkinligi va shaxsiy manfaatlari ham hurmat qilinishi kerak.

XYIII asrda xudbinlik etikasi yoki oqilona egoizm ingliz

axloqshunos yozuvchisi Bernard Mandevil (1670-1733) va faylasuf Ieremia Bentam (1748-1832) tomonidan ishlab chiqilgan. Mandevil o'zining "Asalarilar haqida matal" (1714) satirik asari bilan mashhur bo'ldi, unda u hech ikkilanmasdan xudbinlikni butun axloqiy va madaniy hayotning harakatlantiruvchi kuchi sifatida taqdim etadi va davr falsafasida utilitarizm etikasining rivojlanishi tabiiy bo'lib chiqdi, bu erda eng ko'zga ko'ringan namoyon bo'lgan ingliz axloq va huquq nazariyotchisi Ieremiya Bentam bo'lib, u o'zining "Axloq va qonunchilik asoslariga Kirish" (1789) asarida birinchi marta axloqiy tuyg'u va tabiiy huquq nazariyasini tanqid qilgan. Bentam axloq, shuningdek, qonunlar orqali inson xatti-harakatlari eng katta baxt keltiradigan tarzda tartibga solinishi mumkinligiga ishondi. Foyda va yaxshilikni aniqlab, u axloqiy hayotning maqsadi "ko'p odamlarning eng katta baxti" degan tezisni asosladi. Buni jamiyat gullab-yashnashining garovi deb bilgan holda, u o'ziga xos axloq va o'ziga xos siyosiy falsafani yaratdi. Keyinchalik ular pragmatizm kabi falsafiy oqimning shakllanishida katta rol o'ynadi. Ma'rifatparvarlarning shaxsiy manfaatlarni himoya qilishining ijtimoiy-iqtisodiy asoslari aniq edi, chunki ular xususiy mulk erkinligini himoya qilganlar. Ammo bu ularning optimizmini ham ko'rsatdi, chunki ular xudbinlikni jamiyat farovonligining manbai deb bilishgan. Va, shuni tan olish kerakki, ingliz ma'rifatchilarining shaxsiy manfaatlar bilan birgalikda erkinlikning foydali kuchiga bo'lgan ishonchi asosan oqlandi. XVIII asr davomida Angliyada jiddiy ijtimoiy to'qnashuvlar bo'lmaganligi – bu tarixiy faktdir.

Qolaversa, Ma'rifat davri falsafasi kech Uyg'onish davri falsafasining davomchisi bo'lib, inson va inson ongining cheksiz imkoniyatlari haqidagi g'oyalarni rivojlantirishga intilganligini alohida ta'kidlash lozim. Uning ko'zga ko'ringan vakillarining aksariyati ilm-fan va ilmiy bilimning yuksak qadriyatini tan oldilar. Ular nazariy tadqiqotlarida fan yutuqlaridan keng foydalanishga harakat qildilar va ilmiy bilishning qat'iy usullariga tayandilar.

Ma'rifatparvar faylasuflar bilim nazariyasida o'tgan asrning ratsionalizm va empirizm g'oyalarini rivojlantirishni davom ettirdilar, xususan, J. Lokk sensualizmni chuqur qayta ko'rib chiqqan atoqli ingliz faylasufi Jorj Berkli (1685-1753) o'zining sub'ektiv-idealistik gnoseologiyasini yaratdi. U narsalarning xossalari va bu xususiyatlardan kelib chiqadigan hislar bir xil degan xulosaga keldi. Shunday qilib, u "sezgili narsalar haqiqiy mavjudotga ega emas..." deb ta'kidlab, hislarning ob'ektiv mazmunini inkor etish xulosasiga keldi. Mavjud bo'lish, J. Berklining fikricha, qabul etilish imkoni demakdir. Ingliz Ma'rifat davrining yana bir ko'zga ko'ringan faylasufi David Yum (1711-1776) bo'lib, u murakkab, dolzarb muammolarni qulay shaklda tahlil qila oladigan va Yangi vaqt ingliz burjua tafakkurining chinakam asl ijodiy aqllarining oxirgisi hisoblanishi mumkin bo'gan faylasufdir.

U uchta kitobdan iborat "Inson tabiati haqida risola" asosiy falsafiy asarida agnostitsizm va skeptitsizmning batafsil talqinini bergan (birinchi kitobda bilim nazariyasi masalalari, ikkinchisida - inson ta'siri psixologiyasi, uchinchisida - axloqiy muammolar ko'rib chiqilgan); bu risola 1738-1740 yillarda Londonda nashr etilgan. Keyinchalik David Yum Italiyada bo'lganida "Inson tabiati to'g'risida risola"ning birinchi kitobini qayta ishladi va u "Inson bilimlari haqida izlanish" deb nomlandi. D. Yumning bilish nazariyasining bu qisqartirilgan va soddalashtirilgan taqdimoti, ehtimol, uning falsafa tarixini o'rganuvchilar orasida eng mashhur asari bo'lib, D. Yumning fikricha, eksperimental bilim idroq qilishdan iborat. Dunyoni anglab, biz faqat o'z his-tuyg'ularimiz mazmuni bilan shug'ullanamiz, lekin ularning bevosita manbai bilan emas. Shuning uchun biz dunyoning ob'ektiv mavjudligini isbotlay ham, inkor ham qila olmaymiz. D. Yum o'z nazariyasida hatto "modda" tushunchasini illyuziya deb hisoblab, uni rad etishgacha borgan.

Ma'rifatparvarlik gnoseologiyasining yetakchi yo'nalishi, shubhasiz, ratsionalizm edi. Bu davr falsafasining yana bir yorqin

o'ziga xos xususiyati "tabiat ontologiyasi" dan Yangi davr falsafasida keyinchalik paydo bo'lgan "madaniyat ontologiyasi"ga o'tish edi. Boshqacha qilib aytganda, faylasuflar uchun falsafa rivojlanishining oldingi davrida birlamchi ahamiyatga ega bo'lgan sof natur-falsafiy tadqiqotlar emas, balki madaniyat va jamiyat mavjudligining mazmuni va asosiy muammolarini tushunish asta-sekin muhim bo'lib bormoqda edi.

Faylasuflar "madaniyatni kashf etdilar". Ma'rifatparvarlik davrida faylasuflarning madaniyat, tarix, jamiyat muammolariga bo'lgan qiziqishi ortib borayotganligi ularning madaniyat falsafasi, ijtimoiy falsafa, san'at falsafasi, din falsafasi, hokimiyat falsafasi va siyosat bo'yicha ko'plab mumtoz asarlar yaratganligida ham namoyon bo'ldi. Demak, bu davr jahon falsafiy tafakkuri tarixiga sanab o'tilgan falsafiy fanlarni falsafiy bilimlar doirasida ajratib olishning eng muhim bosqichi sifatida kirib keldi, degan xulosaga kelish mumkin.

Ma'rifat davrida dinni tushunishda deizm kabi qiziqarli yo'nalish paydo bo'ldi. An'anaga ko'ra, uning paydo bo'lishi ingliz davlat arbobi, diniy mutafakkir va faylasuf Gerbert Cherberi (1583-1648) nomi bilan bog'liq.

Ma'rifatparvarlik falsafasi haqida umumiy xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, bu davrda butun jamiyatda falsafiy tadqiqotlarga qiziqish kuchaygan. Faylasuflar tomonidan o'rganilayotgan muammolar doirasi sezilarli darajada kengaydi. Falsafa va faylasuflarning ijtimoiy hayotga, xalq mentalitetiga ta'siri kuchaydi. Umuman olganda, davrning axloqiy va falsafiy merosi o'zining g'ayrioddiy xilma-xilligi, janr va uslublarning boyligi, insoniy ehtirolarni tushunish chuqurligi, inson va uning ongiga bo'lgan eng katta optimizm va ishonchi bilan hali ham hayratda qolmoqda va bundan ham katta ishonch bilan xulosa qilish mumkin. Ma'rifat asri buyuk kashfiyotlar asri, ayni paytda katta noto'g'ri tushunchalar asridir.

1.2. Ingliz Ma'rifat davri "axloqiy tuyg'u" maktabining asoschilari

Avvalo shuni ta'kidlash kerakki, axloq fanini yaratishda "tarixning turli davrlarida odamlarning o'zini qanday axloqiy tutganliklari, o'z xatti-harakatlari va xatti-harakatlarini qanday baholaganliklari to'g'risida oldindan tavsif berilmasa, yondashish ham mumkin emas. boshqalarning axloqi va axloqiy ideali haqida qanday tasavvurga ega bo'lganligi" [34, 105-bet]. Tarixiy material jamiyatning turli qatlamlari va tabaqalarining ma'naviy-axloqiy qarashlari ma'lum bir davrda qanday yo'nalishda o'zgarganligi to'g'risida xulosalar chiqarish uchun asos bo'lib, bu xulosalar o'z navbatida keyingi nazariy umumlashtirishlar uchun boy ozuqa beradi. Ingliz axloqshunoslariga nisbatan Ma'rifat davri yoki Aql-idrok davri (XYII asr oxiri - XYIII asr boshlari)ning axloqiy tushunchalari falsafa tarixida hali yetarlicha o'rganilmagan, garchi ularning g'oyalari XYIII asrning o'rtalaridan XIX asr boshlarigacha ancha mashhur va keng tarqalgan bo'lsa-da. Shunga qaramay, "axloqiy tuyg'u" nazariyotchilari Evropa tafakkurining klassiklari yorqin nur kabi muhim "falsafiy fon"ni ifodaladilar.

Falsafa tarixidagi eng katta rezonans XYIII asr ingliz axloqshunoslari tomonidan taklif qilingan axloqni "axloqiy tuyg'u" asosi bilan yuzaga keldi. Bu an'ana axloqdagi ilk utilitar tushuncha yoki ingliz ma'rifatidagi materialistik oqim vakili Bernard Mandevilning "Asalarilar haqida metal" asaridan kelib chiqqan.

Ma'rifat davri ingliz axloqshunoslarining falsafiy g'oyalari falsafa tarixidagi taqdiri ancha murakkab va ziddiyatli bo'lib chiqdi. Ular yaratgan axloqiy tushunchalar haqidagi munozaralar ushbu nazariyalarning yo'nalishini aniqlashdan, ular qay darajada axloqiy, yoki ko'proq, masalan, estetik yoki antropologik ekanligi haqidagi savolga oydinlik kiritishdan boshlanadi. Bu ta'limotlarning o'ziga xosligi shundan dalolat beradiki, garchi ingliz ma'rifatparvarlari tomonidan ilgari surilgan g'oyalar XVIII

asr frantsuz faylasuflari orasida uchraydigan radikal va yorqin shaklni olmagan bo'lsa ham [Engels, p. 386].

Shu bilan birga, xorijiy tadqiqotchilarning asarlarida "axloqiy tuyg'u" falsafasiga havolalar soni bo'yicha ingliz axloqshunoslari ko'plab nufuzli falsafiy maktablardan qolishmasa ham, unga bag'ishlangan fundamental asarlar soni unchalik ko'p emas, va ularning ijodiga bag'ishlangan havolalar juda qarama-qarshidir.

"Axloqiy tuyg'u" maktabining asoschisi ingliz axloqshunos-faylasuf, estetik va yozuvchisi Entoni Eshli Kuper, graf Shaftsburi (1671-1713) hisoblanadi va bu g'oyalarni axloqshunos-faylasuf Frensis Xatcheson (1694-1747) davom ettirgan. U axloqiy tuyg'uning subyektiv-idealistik maktabi vakillaridan biri edi. D.Yum axloqiy psixologiyaning rivojlanishiga va olingan xulosalarning falsafiy talqiniga eng ko'p kuch bag'ishladi, garchi ko'plab tadqiqotchilarning fikriga ko'ra, Yumning axloqini tahlil qilganda, "din tarixi va tanqididan farqli o'laroq, u bu erda ma'rifatdan eng og'ishgan pozitsiyalarni egallaydi" [34; 13, 102-bet]. Axloqiy nazariyaning ba'zi metodologik tamoyillari uni Gobbs va Mandevilga o'xshash qiladi. "Axloqiy tuyg'u" maktabining izdoshlari qatoriga Adam Smit ham kiradi; u ko'proq iqtisodchi sifatida tanilgan, lekin u qiziqarli axloqiy va estetik nazariyani yaratdi va bu yo'nalishni yakunladi. U D.Yumdan murakkab g'oyalarni shakllantirish jarayonining tipik kombinatsion talqinini qabul qildi.

Ma'lum bir davrda falsafaning nafaqat paydo bo'lishi, balki gullab-yashnashi, qoida tariqasida, chuqur ijtimoiy inqiroz tufayli yuzaga keladi, bunda insonlarning eskicha yashashi qiyin va ba'zan imkonsiz bo'lib qoladi, oldingi qadriyatlar o'z ma'nosini yo'qotadi. Axloq sohasi o'sha davrning umumiy falsafiy jarayonidan, aqliy energiya portlashidan chetda qolishi mumkin emas edi, o'shanda vaqt har qachongidan ham tez-tez sodir bo'layotgan hamma narsani falsafiy tushunish, eski narsalarni rad etis, sxemalar va dunyoqarashning yangilanishi vazifalarini qo'ygan edi. Natijada, nafaqat inson aql-zakovati, balki his-

tuyg'ulari, butun ma'naviy qobiliyatlari doirasiga ta'sir ko'rsatadigan chuqur tafakkur va adabiy shaklda yorqin ijodlar paydo bo'ldi. Frensis Bekonning fikricha, agar odamlarning aqliy dunyosi antik davr tomonidan berilgan bo'limlarda qolsa, moddiy dunyo maydoni esa beqiyos kengayib borsa, bu insoniyat uchun sharmandalik bo'lar edi [44, c.100].

Ingliz falsafasida etika boshqa mamlakatlarning falsafiy va ijtimoiy-siyosiy fikriga kuchli ta'sir ko'rsatdi. F.Bekon, Xobbs, Lokkni ham inglizlar, ham boshqa mamlakatlarning yetakchi olimlari va jamoat arboblari Toland, Pristli, Berkli, Yum, Volter, Kondillak, Lametri, Helvetsiy, Didro va boshqalar o'qigan. Jon Lokk haqiqatan ham o'z davrining eng nufuzli faylasufi hisoblangan. Ingliz empiristlarining o'z axloqiy qarashlarida bevosita yoki bilvosita inson ruhining o'limini tan olishlari o'z zamondoshlari va keyingi avlodlar ongida chalkashliklarni keltirib chiqardi. Buning asosiy asosi Galiley, Boyle, Nyuton, Dekart, Gobbs, Spinoza, Leybnits kabi faylasuflar, Gendel, Bax kabi bastakorlar, Moliere, Defo va Svift kabi yozuvchilar tushunchasida tabiat, olam, fazo, inson haqidagi yangicha eksperimental fan, yangicha tushuncha va idrok edi.

Shunisi e'tiborga loyiqki, falsafiy idrok etish bilan bir qatorda, inson hayotining butun yo'li ham qayta ko'rib chiqilib, shu bilan birga ma'lum qadriyatlar tizimlari (yaxshilik va yomonlik haqidagi g'oyalar va boshqalar) ifodalangan. Muayyan turmush tarzi, xulq-atvori, axloqiy me'yorlari ma'qullangan yoki qoralangan, ya'ni odamlarning maqsadlari, ehtiyojlari, manfaatlari, hayotning ma'nosini u yoki bu tushunchasiga muvofiq sodir bo'lgan hamma narsaga alohida munosabatini o'zida mujassam etgan qadriyat ongining o'zgarishi. Qadriyat ongida axloqiy-estetik ideallar shakllandi. Eng muhim tushunchalar yaxshilik va yomonlik, go'zallik va xunuklik tushunchalari edi.

Bu asrda inson dahosi Rubens va Rembrandtning badiiy ijodlarida, Stradivari skripkalarida mujassamlangan. Ushbu asrda madaniy va ma'naviy yangilanishning kuchli sur'ati har doim

hayotning burilish nuqtalari bilan bog'liq bo'lgan qiziquvchan fikrlarni o'ziga jalb qilgan, chunki ijtimoiy-tarixiy jarayonning ob'ektiv borishi eskirgan ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishni tubdan buzish masalasini kun tartibiga qo'ygan, siyosiy tartiblar va eskirgan ma'naviy - ilmiy, axloqiy, estetik, falsafiy an'analarni ham. Shunday ekan, biz Ma'rifat va Aql-zakovat asri deb ataydigan Yevropa asrining aynan Angliyada boshlanganiga e'tirozsiz bo'lishimiz kerak. U yerdan yangi falsafaning ruhi butun Yevropaga tarqalib, ijtimoiy tuzumdagi real o'zgarishlar misollari bilan quvvatlandi.

Shunday qilib, Xudoning tushunchasiga ko'ra qurilgan ilohiy dunyo tushunchasi yo'q qilindi. Ammo u boshqacha tarzda yo'q qilindi. Agar o'rta asrlarda bunday vayronagarchilik faqat nazariy va aprior tarzda amalga oshirilgan bo'lsa va bid'at sifatida shafqatsizlarcha ta'qib qilingan bo'lsa, endi ma'rifat davrida bu halokat haqiqatda, empirik tarzda, tajribalar va amaliy dalillar asosida amalga oshirildi. Oldingi dunyoqarashlarining tarafdorlari (din arboblari va mutafakkirlari) tabiiy ilmiy kashfiyotlarni inkor eta olmadilar, chunki bu kashfiyotlar haqiqat edi va keng omma tomonidan to'g'ri va haqiqat deb qabul qilindi.

Din peshvolari axloqni e'tiborga oldilar va dunyoning tabiiy ilmiy manzarasi to'g'ri bo'lishi mumkinligi, ehtimol Xudoning ahamiyati va ta'sir shakllari haqiqatan ham bo'rttirilgan bo'lishi mumkin, degan savolni qo'ydilar, ammo buning mavjudligini kamaytirish axloqiy emasmi, dedilar. Xudo hech narsaga yaramaydi, uni inkor etish axloqiymi, insonning hamma narsaga qodirligini da'vo qilish axloqiymi? Empiristlar va tabiatshunoslar bunga o'zlariga xos tarzda javob berishdi: haqiqat – bu olim orzularining maqsadi va unga erishish yolida u hech to'xtamasligi kerak. Bu ham ma'rifatparvarlik axloqining, ya'ni yangi odobning ko'rinishlaridan birini ko'rsatadi. Shuning uchun bu davrda axloq masalasi juda keskin edi. Ingliz faylasuflari, adabiyotshunoslari va jamoat arboblari bu masalaga jiddiy e'tibor qaratgan bo'lsa, ajabmas.

Masalan, taniqli siyosiy va davlat arbobi, faylasuf va "tabiiy falsafa" rivojida kashshof hisoblangan Frensis Bekon Angliyada "tabiiy axloq" tushunchasiga, axloq qurilishiga asos solganlardan biri bo'lgan. U axloq fanini qurishga hissa qo'shdi, garchi "ishtirokchilik ilohiyoti bo'lsa-da, lekin asosan diniy g'oyalar yordamisiz, dunyoviy hayot intilishlari va inson shaxsining ta'siriga asoslandi. Moralist sifatida F.Bekon Britaniya tarixida Angliyadagi antiklerikal islohot diniy ongda sezilarli o'zgarishlarga olib kelgan va hokimiyatning mamlakatni yagona dinga bog'lashga urinishlari muvaffaqiyatsiz bo'lgan bir paytda paydo bo'ldi. Cherkov va din ishlarining dunyoviy hokimiyat tomonidan hal etilishi "dunyoviylik jamiyat ma'naviy hayotining boshqa sohalarini egallab olishiga" hissa qo'shdi, biroq hamma joyda "Muqaddas Yozuvlar va cherkov aqidalari" gavjum edi. Inson aql-idroki, sog'lom fikr va qiziqishning obro'sini yo'qotadigan xolda edi." [42, b. 46].

F.Bekon axloqning manbalari va ildizlarini aniqlab, umumiy manfaatning shaxsdan, faol hayotning tafakkurdan, jamoatchilikning obro'-e'tiborining shaxsiy qoniqishdan ustunligi va ulug'ligini qat'iy ta'kidladi. F.Bekon umumiy farovonlikning ustuvor ahamiyati haqidagi nasroniy tezislariga e'tiroz bildirmasdan, ayni paytda "uning teologik mazmunining butun yuki bilan bog'liq bo'lishni xohlamadi" [42, b.47]. Mutafakkir inson tabiatiga, shuningdek, axloqiy aksiomalar me'yorlariga yo'naltirilgan axloqni qurishga harakat qildi. Bunday axloq, F.Bekonning o'zi ta'kidlaganidek, "o'z chegaralari ichida juda ko'p oqilona va foydali narsalarni o'z ichiga olishi mumkin edi"[69, b.394].

F.Bekonning asosiy e'tibori insonning xulq-atvori va uni ma'lum natijalarga erishish nuqtai nazaridan baholashga qaratilgan ("Yuqori lavozim haqida"gi esse). Din yagona e'tiqodning qat'iy tamoyili sifatida u uchun go'yo jamiyatning eng oliy ma'naviy majburiy kuchi edi [69, b.414]. F.Bekon o'zining "Tajribalar yoki axloqiy-siyosiy ko'rsatmalar" asarida insonning

ijobiy va salbiy ko'rinishlarining butun spektrini – maxfiylik, ayyorlik, muhabbat, hasad, ayyorlik, mardlik, mehr-oqibat, shubha, bema'nilik, takabburlik va g'azab, xudbinlikni chuqur aks ettiradi, nozik tahlil qiladi va yorqin tasvirlaydi.

O'z davrining yana bir ko'zga ko'ringan ingliz faylasufi J.Lokk ham etikaga jiddiy e'tibor bergan va bu XYIII asr metafizikasining tamal toshlaridan biri tug'ma g'oyalar nazariyasi bo'lganligi fonida o'zini namoyon qildi. Insonga tug'ma bo'lgan g'oyalar va tamoyillarning mavjudligi haqidagi pozitsiya inson bilimining manbai haqidagi savolning idealistik echimi edi; bu g'oyalar va tamoyillar inson ongida qandaydir tarzda Xudoning ruhiy printsipi tomonidan muhrlanganligiga ishonch bilan bog'liq edi. Tug'ma g'oyalar mavjudligi haqidagi ta'limot, ya'ni bilimlarni olib yuruvchi tushunchalar va mulohazalar, shuningdek, o'zini qanday tutish kerakligini ko'rsatuvchi tug'ma tamoyillar J.Lokk davrida ekstrasensor va umuman ekstra-empirik bilimlarning idealistik kontsepsiyalari, shuningdek, bilimlarning mavjudligi haqidagi g'oyalarning asosi, tug'ma g'oyalar qarorgohi sifatida o'ziga xos ruhiy modda bo'lgan. Bu nazariyani J. Lokkning ko'plab zamondoshlari ham qo'llab-quvatlashgan, garchi uning ildizlari qadimgi davrlarga borib taqalsa ham [30, 25-bet]. Lokkning tug'ma g'oyalar nazariyasini tanqid qilishi uning pedagogik konsepsiyasining boshlang'ich nuqtasi bo'lib, Lokkning butun bilish nazariyasining boshlang'ich nuqtasi bo'ldi. Lokk etikasida axloqiy tamoyillarning tug'maligini inkor etish ham muhim rol o'ynadi: bu unga "Tajriba ..."ning ikkinchi kitobining XX (zavq va azoblanish usullari to'g'risida) va XXI (kuch va qobiliyatlar to'g'risida) boblarida yaxshilik tushunchasining zavq va zavq bilan chambarchas bog'liqligi haqida xulosa chiqarishga yordam berdi, foyda va yomonlikning odamlarga azob va zarar bilan bog'liqligi [30, 280-238] va shu tariqa unga axloqning tabiiy qonuni haqidagi ta'limotni asoslashda va uning axloqiy talqinida tabiiy huquq to'g'risida ko'proq yordam berdi.

Lokkning tug'ma g'oyalarni qat'iy inkor etishi o'zining haqiqat

va haqiqat haqidagi ta'limotida bilish nazariyasiga katta foyda keltirganini ta'kidlash lozim. Bundan tashqari, ingliz ma'rifatparvar olimning nazariy tizimiga ontologiya, etika va pedagogika, tarix falsafasi, siyosiy nazariya va diniy bag'rikenglik ta'limoti ham kiradi. Mutafakkir tizimining barcha bu qismlari uning gnoseologiyasi bilan uzviy bog'liq bo'lib, insonning o'ziga xos zaif tomonlari va xatolari borligini, lekin ularni engishga qodirligini tan olish, shuningdek, faylasufning hissiy jihatdan anglash mumkin bo'lgan "tabiiy" axloqiy qonunning oqilona asosga ega ekanligi haqidagi tezisi oqilona va inson hayoti va faoliyatining barcha sohalarida ishlaydi, deb hisoblandi. Ushbu qonun tomonidan ilgari surilgan o'zini o'zi saqlash printsipli burjua tarix falsafasining boshlang'ich nuqtasi bo'ldi. Lokkning fikricha, odam nafaqat egoist-egasi, balki u ijtimoiy mas'uliyat tuyg'usidan ham mahrum emas va o'z atrofidagi dunyo haqidagi ma'lumotlarni ochko'zlik bilan o'zlashtiradi. Bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan bu intilishlarning o'zaro ta'siridan burjua "sog'lom aql"ning Lokk standarti paydo bo'ladi va uning cheklangan ratsional normalari shakllanadi. [34, b.59; 58, b.311].

Rostini aytganda, XYIII asrning o'rtalariga kelib sxolastika metafizikasiga jiddiy zarba berilganini ham ta'kidlash kerak. Ushbu tarixiy bosqichda qilingan, dunyoning eski manzarasi haqidagi tasavvurga mos kelmaydigan tabiiy ilmiy kashfiyotlar sxolastikaning metafizik asoslarini to'g'ridan-to'g'ri falsafiy rad etish bilan to'ldirildi. Bu erda eng katta hissa Frensis Bekon, Tomas Xobbs, P. Gassendi va ma'lum ma'noda Rene Dekart tomonidan qo'shilgan [38, b.24]. Bu davr haqiqatlari edi. Eng muhimi shundaki, axloq, natijada so'nggi Uyg'onish davri faylasuflari va, ayniqsa, ma'rifatparvarlar tomonidan birlashtirildi, umumjahon, yagona mezon va hodisaga aylandi. XIV-XVII asrlarda axloqning o'zi to'm ma'noda so'zning zamonaviy ma'nosiga aylandi.

O'tgan davr faylasuflaridan farqli o'laroq, axloq muammolariga murojaat qilgan va har qanday his-tuyg'ularni aql bilan

solishtirganda kamroq qimmatli narsa deb hisoblagan, aql davridagi Britaniya axloqshunoslari axloqiy harakatlar va hukmlarning o'ziga xosligi va mustaqilligi masalasini ko'tardilar. Ular tarixda ilk marotiba tuyg'uga umumiy va umuminsoniy xususiyat berdilar, axloqni noratsional axloqiy tuyg'u asosida asoslashga harakat qildilar.

Ingliz mutafakkirlarining axloqni asoslash muammosini hal etishga qo'shgan hissasi shundaki, ular axloqning yakuniy asosini, mohiyatiga ko'ra, g'ayritabiiy narsada ko'rganlar. Axloqiy tuyg'u ijtimoiy shart-sharoit nuqtai nazaridan emas, balki tabiat va jamiyatga nisbatan axloqdan tashqari va ekzistensialga asoslanganlik ma'nosida ob'ektiv tushuniladi.

2. MANDEVILNING IJODIY PORTRETIGA CHIZGILAR

Frantsuz axloqshunos yozuvchisi Laroshfuko (1613-1680) o'zining "Mulohazalar yoki axloqiy so'zlar va maksimlar" (1665) nomli asosiy asarida **"Bizning fazilatlarimiz ko'pincha mahorat bilan yashirilgan illatlardir"** degan mashhur aforizmni uning dunyoqarashining kvintessensiyasini ifodalovchi "Maksimlari"ga epigraf sifatida ko'rsatgan. Aynan shu fikrlar ingliz mutafakkiri, psixologi va axloqiy yozuvchisi Bernard Mandevilning nazariy dunyoqarashlariga o'ziga xos boshlang'ich nuqta bo'ldi.

Bernard Mandevil haqida bizgacha juda kam ma'lumot yetib kelgan. Uning qiyofasini aks ettiradigan portreti ham qolmagan. Mutafakkining hayoti haqida bizda faqat eng umumiy ma'lumotlar mavjud. Mandevil 1670 yilda diniy ta'qiblar tufayli Gollandiyaga ko'chib kelgan frantsuz emigrantlarining avlodlari oilasida tug'ilgan. Uning bolalik va maktab yillari Rotterdanda o'tgan, u erda Erasmiyan maktabida (1678-1685), talabalik yillari Leyden universitetida (1685-1691) o'tgan. Universitetda u tibbiyot va falsafani o'rgangan. 1694-yilda Leyden universitetini tamomlab, tibbiyot fanlari doktori ilmiy darajasini olgan Mandevil bir muddat Fransiya va Italiyada bo'ladi, shundan so'ng ingliz tili bo'yicha bilimni oshirish uchun Angliyaga boradi va u yerda doimiy ravishda ko'chib o'tishga qaror qiladi.

Bo'lajak faylasuf-yozuvchi 1690-yillarning o'rtalaridan Londonda doimiy yashab, u yerda tibbiyot va adabiy faoliyat bilan shug'ullangan va hayoti oxirigacha shu yerda yashagan. Mandevil she'rlar to'plamlarini nashr ettirdi, "Chatterbox" jurnalini nashr etdi, o'quvchilarni axloqiy tavsiflovchi va axloqiy xarakterdagi maqolalar bilan qiziqitirdi va 1711 yilda "Ipoxondrik va histerik ehtiroslar haqida risola" nomli ilmiy ishini nashr etdi. Umuman olganda, Mandevil bunday katta adabiy meros qoldirmagan, ammo o'z asarlarida u juda keng mavzularni qamrab olgan va turli janrlardan foydalangan. Uning boshqa asarlari qatorida biz

quyidagilarni qayd etamiz: "Din, cherkov va milliy baxt haqida erkin fikrlar" (1720), risolalar - " Fohishaxonalarning muvofiq mudofaasi" (1724), "Tayberndagi tez-tez qatl qilish sabablarini o'rganish" (1725), shuningdek, uning 1732 yilga oid so'nggi asarlari "Shon-sharafning kelib chiqishi va nasroniylikning urushda qo'llanilishini o'rganish" va "Dionga maktub".

Bernard Mandevilning jurnalistik faoliyati "Shirg'uvchi uya yoki halol bo'lgan firibgarlar" (1705) nomli ironic she'riy poemasidagi qisqa istehzoli she'r bilan boshlandi; ushbu asarning negizi norozi asalari uyasi haqidagi she'rga asoslangan edi, ya'ni o'zi yashgan zamonnii jamiyat qiyofasini satirik tarzda tasvirlaydigan istehzoli allegoriya edi, ehtimol Mandevilning bunday fantaziyasi Ezopning "Asalari va Zevs" masali syujetidan yaratilgan bo'lsa ajab emas; shuningdek, Rotterdamlilik Erasmusning mashhur "Ahmoqlikni maqtash" asari paradoksi ham bo'lishi mumkin. Bu nashrda she'rlar so'zboshi, "Axloqiy fazilatning kelib chiqishini o'rganish" nomli kichik falsafiy risola va juda uzun sharhlar ham bor edi.

Dastlab, Mandevilning kitobida faqat bir matal bor edi, uning qiziqarli "G'iybat qiladigan uyalar, yoki halol bo'lishgan Firibgarlar" (1705) sarlavhasi bilan, keyin u bir necha bor qayta nashr etilgan, sharhlar, tanqidga qarshi himoya va falsafiy risolalar bilan to'ldirilgan, umumiy "Asalarilar haqida masal" sarlavha ostida. Mandevil o'zining mo'l-ko'lligi va aholisining qonuniy himoyalangan erkinligi bilan mashhur bo'lgan asalari uyalari haqida allegorik tarzda gapiradi, "va unda fanlar rivojlanar edi va sanoat o'sishi mavjud edi". [10, c.10-21]. Biroq, bu uyada adolatsizlik hukm surardi - ba'zi asalarilar, qaysilarki "o'z kapitaliga ega bo'lganlar, hech narsa bilan o'zlarini bezovta qilmadilar va faqat foyda hisobladilar", boshqalari esa "shaxtalarda, ustaxonalarda yashash uchun butun umr boylar uchun ishladilar". U erda illatlar gullab-yashnagan va "bu uyada birovni aldamasdan qilinadigan ish deyarli yo'q edi". Ammo, garchi "uyani illatlar yeb ketgan" bo'lsa-da, "umuman olganda, ul

joy jannat edi”: “Bu yerda fuqarolik tuzumi shunday ediki, har qanday kamchilik yaxshilikka ega edi”. Illat isrofgarchilikka olib keldi, bu esa savdo va sanoatning rivojlanishiga hissa qo'shdi va, natijada, umumiy farovonlik oshdi. Shunga qaramay, asalarilar o'zlarining uyasi botqoq bo'lgan illatlarni qoraladilar va bu bilan Yupiterni g'azablantirdilar va Yupiterning irodasi bilan asalarilar bir zumda halol va hurmatli bo'lishdi.

Bu hayratlanarli oqibatlariga olib keldi: "Yarim soat ichida butun mamlakat bo'ylab mahsulotlar arzonlashdi", asalarilar hashamat va firibgarlikni unutdilar, sud binolari bo'sh qoldi, qamoqxonachilar ishsiz qoldi, amaldorlar faqat maoshlari bilan yashay boshladilar va hokazo. Natijada, , “savdo halolligi barbod bo'ldi, ko'plab asalarilar ishsiz qoldi, uyalar tezda bo'shab qoldi”; asalarilar haddan tashqari ko'p narsadan qochishga urinib, o'zlarining halol qashshoqliklaridan g'ururlanib, boshqa uyada yashashni boshlash uchun uchib ketishdi. Bularning barchasi uyaning vayron bo'lishiga olib keladi. Masal shunday hissa bilan tugaydi: "Agar biron bir xalq buyuk bo'lishni xohlasa, u uchun ochlik odamlarni ovqat eyishga majburlash kabi zarurdir. Faqat fazilat ila xalqlarni gullab-yashnashi mumkin emas; Oltin asrni jonlantirishni istaganlar nafaqat halol bo'lishga, balki akkordon yeyishga ham tayyor bo'lishlari kerak." [10, c.63].

1705 yilda paydo bo'lgan “Matal...”ning “G'imirlagan uya, yoki rostgo'y bo'lgan firibgarlar” deb nomlangan birinchi nashri muallif hayoti davomida “Asallar haqida masal” nomi ostida bir necha nashrlardan o'tgan. 1714 yilda qayta nashr etilgan ushbu she'riy pamflet Mandevil tomonidan unga batafsil sharhlar va "Axloqiy fazilatning kelib chiqishini o'rganish" risolasi bilan to'ldirilgan (An Inquiry into the Origin of Moral Virtue). 1723 yilda "Matal"ning uchinchi nashri chiqdi, unga Mandevilning "Xayriya va xayriya maktablari to'g'risida esse" deb nomlangan yana ikkita falsafiy essesi (An Essay on Charity, and Charity-Schools) va "Jamiyatning tabiatini o'rganish" (A Search into the Nature of Society) qo'shilgan; ikkinchi esseda Shaftesberining "tabiiy

axloqiy tuyg'usi" etikasining tanqidi (u fazilat har doim yaxshi va yomonlik yomon deb hisoblagan) va yovuzlikning boshlanishi haqidagi savol muhokamasi bor edi. Odatda diniy, axloqiy va metafizik deb hisoblangan yovuzlik muammosi Mandevil tomonidan ijtimoiy-iqtisodiy muammo sifatida qayta ko'rib chiqiladi; u taraqqiyot va ijtimoiy hayotning mavjudligi uchun yovuzlikning ishlab chiqarish ahamiyati haqidagi savolni ko'taradi. Mandevil ham ma'naviy, ham jismoniy yovuzlikni (ya'ni, odamlarning kamchiliklari va illatlari, ular uchun noqulay tabiat kuchlari) asosiy rag'bat sifatida qabul qiladi, bu odamlarni ijtimoiy mavjudotga aylantiradi va ularning iqtisodiy faoliyatdagi, san'at va fanlardagi muvaffaqiyatlarining kalitidir [35, c.488-489].

Ammo aynan 1723-yilda nashr etilgan "Asalarilar haqia masal" qizg'in bahs-munozaralarga sabab bo'ldi, u 1733-yilning yanvarida Mandevilning o'limiga qadar davom etadi va Midlseks okrugidagi katta hakamlar hay'ati tomonidan jinoiy ish qo'zg'atilib, kitobni axloqsiz va din va jamiyat uchun xavfli deb qoraladi. Kitob keng jamoatchilik tomonidan keskin tanqid qilina boshladi, ular uni o'ta axloqsiz deb hisoblaydilar, bu tabiiydir, chunki B. Mandevilning nazariy dalillarini o'rganishni o'ylamagan kitob do'koniga tashrif buyuruvchi taqvodorlikni boshdan kechiradi va "Shaxsiy illatlar, jamoat fazilatlarini" paradoksi tasvirlangan sarlavha sahifasiga qaragandan keyingina g'azablanadi.

Albatta, agar Mandevil o'zini "Shirg'uvchi uya" asarini nashr etish bilan cheklaganida edi, ehtimol, o'z zamondoshlari fikriga ko'ra, u shunchaki hazilkash shoir bo'lib qolgan bo'lardi, o'quvchilarni kulgili allegoriya bilan qiziqtirar edi. O'sha paytda Angliyada bundaqalar juda ko'p edi. Ammo u navbatdagi yangi qadamni tashladi: matalga qo'shilgan sharh va risolalarda mutafakkir mataldagi fikrlarni umuminsoniy falsafiy muammolar darajasiga ko'tardi. Mandevilning "Xayriya haqida esse ..."da boshlagan tanqidi allaqachon aniq va maqsadli edi. Bu ko'plab insonlarning manfaatlariga ta'sir qildi - nafaqat nufuzli ruhoniylar,

badavlat xayriyachilar, vasiylar, o'qituvchilar, balki oddiy insonlarni ham. Aynan shu paytdan boshlab "Asalarilar haqidagi matal" va uning muallifi eng qattiq hujumlar va cheksiz qoralashlar ob'ektiga aylandi.

1724-yilda nashr etilgan "Asalarilar haqida masal"ning uchinchi nashrida Mandevilning bu qoralashlarga javobi bor edi. Biroq, uning kitobini tanqid qilish to'xtamadi. Mandevilga ham ilohiyotchilar, ham dunyoviy yozuvchilar, xususan, nufuzli adabiyotshunos Jon Dennis (1657-1734) va mashhur faylasuf Frensis Xatcheson (1694-1746) qarshilik ko'rsatdilar. Mandevil himoya nutqi bilan javob bergan so'nggi tanqidchi ("Dionga maktub") xristian dinini himoya qilish uchun yozgan "Alkifron yoki kichik faylasuf" traktatida Mandevilga kaustik tarzda parodiya qilgan din "erkin fikrlovchilar deb atalganlarga qarshi" degan Jorj Berkli (1685-1753) edi. Munozaraga aralashib qolgan Mandevil endi undan qutulolmadi. U umrining oxirigacha tanqidiy hujumlarga javob berishda davom etdi, fikrlarini tushuntirishga, aniqlashga harakat qildi.

Shubhasiz, B. Mandevil nozik psixolog sifatida bunday munosabatni oldindan ko'ra olgan va shuning uchun "Tuhmatdan kitob himoyasi" essesinde (1724) "Asalarilar haqida Masal"ning uchinchi nashriga uni ilova qilgan. Bu esse hakamlar hay'atiga yozilgan javob edi, va Mandevil o'zini himoya qilish niyatida quyidagilarni yozgan: «Kitobxon mening raqiblarim va men o'rtasida yuzaga kelgan nizoning mohiyatini to'liq bilishi uchun, mening himoyamni ko'rishdan oldin, u butun sharoyit bilan tanishib chiqishi va umuman olganda, uning oldida hamma narsa, ya'ni menga qarshi qo'yilgan ayblovlar bo'lishi kerak» (c.333) - deydi va mutafakkir darhol kechirim so'raydi - «Shaxsiylarning illatlari - jamiyatga foyda» degan so'zlar yaxshi niyatli odamni qandaydir ranjitgan bo'lsa, kechirim so'rayman. Ularning yashirin ma'nosi to'g'ri tushunilganda tez orada hamma narsa ayon bo'ladi; lekin men kitobxon bilan xayrlashayotgan oxirgi xatboshini o'qib chiqqandan keyin hech qanday samimiyatli odam ularning

zararsizligini shubha ostiga qo'ymaydi va "xulosa qilib aytganda, sarlavha sahifasida mohiyati yoritilgan o'sha zohiriy paradoksni takrorlayman: "Mohir siyosatchi qo'lidagi shaxsiy illatlar ommaviy fazilatlarga aylanishi mumkin" [10, b.354].

Shu bilan birga, Mandevil kitobining yangi nashrlari chop etilishi davom etdi. 1725 yilda - to'rtinchi nashr, 1728 yilda - beshinchi va 1729 yilda - oltinchi va o'sha yili oltita dialogni o'z ichiga olgan "Asalarilar haqida masal"ning ikkinchi jildi nashr etildi, unda Mandevil o'z muammolarini muhokama qilishni davom ettirdi va o'zining tanqidchilari bilan polemika olib bordi. 1734- yildan boshlab ikkala jild birgalikda nashr etila boshlandi. Statistika ma'lumotlar shuni ko'rsatadiki, "Asalarilar haqida masal" butun XVIII asr davomida birgina Angliyada 10 martadan ortiq qayta nashr etilgan. Keyinchalik u frantsuz va nemis tillariga tarjima qilindi va chet elda - Amerikada mashhur bo'ldi.

Bir so'z bilan aytganda, "Asalarilar haqida masal"ga qiziqish juda katta edi, uning atrofidagi bahs-munozaralar yozuvchi faylasuf vafotidan keyin ham uning vatanida ham, undan uzoqda ham uzoq yillar davom etgan edi. Buning sababi shundaki, ingliz axloqshunosi, hammadan oldin va, ba'zan boshqalarga qaraganda, keskinroq, keyingi avlod mutafakkirlari mustaqil ravishda anglab yetgan narsalarni oddiygina ko'rish va ifodalash imkoniyatiga yetgan edi. Shunday ekan, bizda Bernard Mandevilga hurmat ko'rsatish va uning faoliyatini yuksak baholash uchun ko'proq sabablar bor.

3. «ASALARILAR HAQIDA MASAL”: NASHRLAR, NOSHIRLAR VA TANQIDCHILAR

3.1. Bernard de Mandevilning asosiy asarlari

1705 - The Grumbling Hive: or, Knaves Turn'd Honest
(G'azablangan asalari uyalar: Yoki halol bo'lgan firibgarlar)

1709 - The Virgin Unmask'd («Niqobsiz биби Марьям»)

1711 - A Treatise of the Hypochondrick and Hysterick Passions
(Gipoxondriya va isterik ehtiroslar haqida risola)

1714 - Atrocities to be Treated Fairly by the Whig Government
(Whig hukumati tomonidan adolatli qabul qilinishi kerak bo'lgan vahshiyliklar)

1714 - The Fable of the Bees: or Private Vices, Public Benefits
(Asalarilar haqida masal: Yoki xususiy illatlar, jamoat eson-omonligi)

1720 - Free Thoughts on Religion, the Church, and National Happiness
(Din, cherkov va milliy baxt haqida erkin fikrlar)

1723 - An Essay on Charity, and Charity-Schools («Xayriya va xayriya maktablari haqida esse»)

1723 - A Search into the Nature of Society («Исследование природы общества»)

1724 - Vindication of the Book («Kitobni oqlash»)

1724 - A Modest Defence of Public Stews (Ommaviy pishiriqlarning kamtarona himoyasi)

1725 - An Inquiry into the Causes of the Frequent Executions at Tyburn
(Tybernda tez-tez qatl qilish sabablari haqida izlanish)

1729 - “Asalarilar haqida masal”, II-qism

1732 - An Inquiry into the Origin of Honour, and the Usefulness of Christianity in War
(Shon-sharafning kelib chiqishi va xristianlikning urushda ishlatilishini o'rganish)

1732 - A Letter to Dion (Berkeley), Occasion'd by his Book Call'd Alciphron
(Dionga (Berkli) "Alkifron" nomli kitobi haqida maktub)

3.2. Mandevil ijodi haqida tanqidiy adabiyotlar sharxi

G'arb falsafasida ingliz faylasuflarining axloqiy tushunchalarga munosabati bir qadar o'ziga xosdir. Adolat uchun aytish kerakki, G'arb falsafasi o'tmishda ham XYIII asr ingliz axloqshunoslarining qarashlarini o'rganishga ko'proq e'tibor qaratgan va hozirda ko'proq e'tibor qaratmoqda. Bular, eng avvalo, Buyuk Britaniyalik T. Fauler (T. Fowler), L.Stefen (L. Stephen) va A. Set (A. Seth), Germaniyalik G. Spiker (G.Spiker). Tadqiqotchilar matnli materialni tavsiflaydi, turli mualliflar tomonidan muammolarni shakllantirishni taqqoslaydi, keng tarixiy parallelliklarni olib boradi va ichki qarama-qarshiliklarni aniqlaydi. Biroq, ushbu tadqiqotlar "axloqiy tuyg'u" maktabi axloqining oqilona, ijobiy mazmunini ochib beradigan axloqiy fikrni rivojlantirishning yagona jarayoni nuqtai nazaridan ushbu ta'limotlarga nibatan baho berilmaydi.

"Asalarilar haqida masal"ning boshqa xorijiy nashrlaridan ingliz tilidagi va yaqinda Germaniyada nemis tilida nashr etilganini E. Utitsning mazmunli kirish maqolasi bilan jihozlangan nashrlarini eslatib o'tish mumkin. M. Ossovskayaning ingliz Ma'rifat davri axloqiga bag'ishlangan monografiyasi, shubhasiz, qiziqish uyg'otadi, unda Shaftesbury bilan Mandevilga katta e'tibor beriladi. Zamonaviy xorij tarixiy va falsafiy adabiyotga kelsak, bunday adabiyot Mandevil talqinida o'tmish qonunlaridan uzoqlashmagan, unga ko'ra "Masal" muallifi tabiati beadab sifatida tasvirlangan va "inson tabiatini" qo'pol va yomon niyatli buzib ko'rsatishda ayblangan." Mandevil ayniqsa diniy falsafa bilan bog'liq bo'lgan tadqiqotchilarga yoqmaydi. Masalan, zamonaviy ingliz falsafa tarixchisi F. Kopleston "Masal"ga nisbatan salbiy munosabatini yashirmaydi. U o'z dissertatsiyasida Mandevilni "naturalizm nazariyasi tarafdori va targ'ibotchisi, shuningdek, buzg'unchi kuchlarga keng yo'l ochuvchi dunyoqarash sifatida tavsiflaydi. "Masal" muallifi faqat moddiy manfaatlar sohasini tan olishda, insonning yuksak, ruhiy tabiatini inkor etishda va inson shaxsini hayvon darajasiga tushirishda ayblanadi.

XIX asr G'arb mutafakkirlarining tarixiy va falsafiy asarlaridan L.Stivenning "XVIII asrdagi ingliz tafakkuri tarixi" asarini nomlash kerak. Birinchi marta 1876 yilda nashr etilgan va Angliya va Qo'shma Shtatlarda bir necha bor qayta nashr etilgan ushbu chuqur tadqiqot muallifi Mandevilning qarashlarini Sheftesberi axloqiy tizimi bilan taqqoslashi bilan qiziq. Bu masalada Stiven Mandevilga ustunlik berdi. "Sof ilmiy nuqtai nazardan," deb yozadi u, "Mandevil Sheftesberiga nisbatan ancha yuqorida turadi, chunki u bo'sh ritorika bilan chiqish o'rniga faktlarga duch kelishga tayyor."

Не обошли своим вниманием Мандевиля и немецкие историки философии XIX в. В. Виндельбанд, Ф. Иодль, Р. Фалькенберг и др.

XIX asr nemis falsafa tarixchilari ham Mandevilni e'tibordan chetda qoldirmadilar, jumladan, V. Vindelband, F. Jodl, R. Falkenberg va boshqalar.

Rus olimlarining tadqiqotlariga kelsak, N. D. Vinogradovning "David Yum falsafasi" (M., 1905-1911) XIX va XX asr boshlaridagi Rossiya falsafiy adabiyotida axloq falsafasi bo'yicha asosiy manba hisoblanishi mumkin. Ushbu asarning "XVII-XVIII asrlardagi Britaniya axloqidagi eng muhim yo'nalishlar bilan bog'liq David Yum etikasi" deb nomlangan ikkinchi jildida ingliz axloqshunoslari falsafasining kelib chiqishi tahlili berilgan. Muallif takidlaydiki, bu falsafaga eklektizmning aniq belgilari bo'lgan va Arastu va Aflotun g'oyalari bilan kuchli ta'sirlangan degan xulosaga keladi. Bu davr rus tarixshunosligida XYIII asr ingliz etikasi tarixiga oid boshqa muhim asarlar deyarli yo'q.

XX asr boshlarida ru olimi A. M. Deborin tomonidan tuzilgan "Falsafa tarixi bo'yicha o'qish uchun kitob" (I-jild. - M., 1924) kitobxonlarni Mandevil ijodi bilan tanishtirdi. Kitobda Mandevilning "Jamiyat tabiatini o'rganish" risolasidan qisqacha parcha bor edi. Biroq, keyinchalik bu davr falsafiy adabiyotida Mandevilga va uning asosiy asari "Asalarilar haqida masal"ga bag'ishlangan bironta ham asar paydo bo'lmadi. Ingliz

axloqshunosi Mandevil haqidagi kichik materiallar faqat falsafa tarixiga oid kitoblarda va ma'lumotnoma nashrlarida nashr etilgan. Qayd etilgan davrda o'zbek falsafiy adabiyotida "Asalarilar haqida masal"ga bag'ishlangan bironta ham asar qayd etilmagan.

XX asrda ingliz axloqshunos faylasuflarining qarashlarini o'rganish tendentsiyasi saqlanib qolgan bo'lsa-da, fan sifatida axloqqa bo'lgan qiziqish susaymadi. Masalan, XYIII asr ingliz mutafakkirlari g'oyalariga bag'ishlangan rus tarixiy va falsafiy adabiyoti asosan A.A. Adamyan, R.G. Apresyan, V.Ya. Vilchinskiy, B.V. Meerovski, A.V. Mixaylova, I.S. Narskiy, Subbotin va boshqalarning maqolalari bilan ifodalanadi. Ushbu mualliflar XYIII asr ingliz mutafakkirlarining axloqiy tushunchalarini ko'pincha bir-biriga qarama-qarshi, ba'zan bir-birini inkor etuvchi talqinlarni taklif qilishadi. Shubhasiz, 2000 yilda M.A.Abramovning "Ma'rifat davri Shotlandiya falsafasi" monografiyasi nashr etilgandan keyin bu holat sezilarli darajada o'zgardi, bunda muallif shotland faylasuflari F.Xatcheson va D.Yumning falsafiy qarashlarini yorqin tahlil qiladi.

Biroq tarixiy va axloqiy adabiyotda biroz noodatiy holat yuzaga keldi. XYIII asr boshidagi ingliz mutafakkirlari falsafasining Kantning axloq haqidagi ta'limotining shakllanishidagi o'rni haqida deyarli hech qanday tadqiqot yo'q, garchi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, falsafaning aynan shu sohasida bo'lsa-da, axloqiy falsafaning ijobiy ta'siri bor. A. Sheftesberi, F. Xatcheson va D. Yum tushunchalari ko'proq e'tiborga olinadi. Biz, albatta, Kantning g'oyalar yoki nazariy pozitsiyalarni inglizlarning axloqiy falsafasidan to'g'ridan-to'g'ri olishi haqida emas, balki ularning axloqiy nazariyalari o'rtasidagi o'xshashlik haqida gapiryapmiz.

Ushbu bo'shliqlarning ko'pchiligi zamonaviy G'arb faylasuflari va axloq tarixchilari tomonidan to'ldirilgan - Bu amerikalik professor Д. Атвелл (J.E. Attwell)ning tadqiqoti, hamda A. Oldrij (A. Aldridge), R. Bret (R. Brett, Buyuk Britaniya), S.Greyn (S. Grean, AQSh), J. Stolnits (J. Stolnitz, AQSh), Д. Тоунсенд (D. Townsend, CIA), V. Xoup (V. Hope, Buyuk Britaniya), E.S. Mozner

(E.C. Mossner, AQSh), R. Norman (R. Norman, Buyuk Britaniya), M. Ossovska (M. Ossowska, Polsha), D. Shlegel (D. Schlegel, Buyuk Britaniya), O. Valtsel (J. Walzel, Germaniya), E. Volf (E. Wolff, Germaniya) tadqiqotlari.

Shuni ta'kidlash kerakki, ushbu tadqiqotchilarning ko'pchiligi "axloqiy tuyg'u" maktabi faylasuflarining (birinchi navbatda, Xatcheson va Yum) mafkuraviy merosini neopozitivistik axloq tushunchalari nuqtai nazaridan ko'rib chiqadilar va shu bilan ular XYIII asr ta'limotidagi quyidagi zamonaviy muammolarni yoritadilar: nazariy va me'yoriy axloqning o'zaro munosabati, tavsiflovchi va ko'rsatuvchi hukmlar o'rtasidagi farq, axloqqa tavsifiy va psixologik yondashuvlar va boshqalar. Zamonaviy G'arb tadqiqotchilari bizning davrimizda qo'yilgan va yechilgan muammolarning kelib chiqishini ushbu faylasuflar asarlaridan topishlari bejiz emas. Bular nazariy axloqning haqiqiy muammolari bo'lib, "axloqiy tuyg'u" maktabi faylasuflari ularga shu darajada yaqinlashdilar ki, o'z asarlarida axloq alohida nazariy xususiyat kasb eta boshladi. Rus olimi I.S. Narskiy ta'kidlashicha D.Yum "hozirda neopozitivistlar tomonidan qalqonda ko'tarilgan, ular XYIII asr faylasufi D.Yum qiyofasida o'zlarining "emotivizm"ning peshvosini ko'rganlar. Biroq ba'zi zamonaviy tadqiqotlarda XYIII asr ingliz faylasuflarining g'oyalari ba'zan modernizatsiya qilinadi, ijtimoiy-madaniy kontekstdan olib tashlanadi va shu bilan mualliflarning o'ziga xos tarixiy nozikligi va mavzuining haqqoniyligi yo'qoladi.

4. MANDEVIL: INGLIZ MA'RIFAT DAVRINING SHAXSIYATI FALSAFASI

Bugungi kunda tub ijtimoiy yangilanish va qayta qurish, global va umuminsoniy muammolarni yaxlit qamrab olishga va ularning gumanistik yechimini ta'minlashga qodir bo'lgan yangicha tafakkurning qaror topishi sharoitida axloqiy va falsafiy bilimlarning roli voqelikni har tomonlama idrok etish, uning chuqur ma'nosi va mohiyatiga kirib borish yo'li sifatida beqiyos ortib bormoqda. Shunga ko'ra, axloqiy fan sifatida etikaga qiziqish ortib bormoqda. Axloq tushunchasining qonuniyatlari va tamoyillari ming yillar davomida turli mamlakatlarda, turli xalqlar orasida aniqlanib, ishlab chiqilgan. Va, bizningcha, axloqiy-falsafiy tafakkur olamiga sho'ng'imasdan, uning o'ziga xosligi, xususiyatlari, tafakkur uslubini (hech bo'lmaganda qisqacha) ko'p asrlik sirlarni anglash yo'li bilan his qilmasdan turib, inson o'zini bu sohaning axloqiy bilimlar mutaxassisi deb hisoblab bo'lmaydi. Tabiiyki, o'quvchiga bu keng ummon dunyosida o'z yo'lini topish qiyin: unga ochiq okeandagi kema uchun zarur kompas kabi axloqiy va falsafiy g'oyalar bilan tanishishda yordam beradigan ishonchli "navigatsiya" vositasi kerak, bu fikrlar, yondashuvlar va baholarning xilma-xilligini tushunish uchun eng muhim, zarur narsalarni e'tibordan chetda qoldirmaslik kerak. Umid qilamizki, axloq fanining maqsadini, uni tashkil etuvchi ta'limotlarning tarixiy taqdirini, axloqiy va falsafiy bilimlarning tuzilishi va mazmunini, ijtimoiy vazifalari va ushbu fanni yanada rivojlantirish istiqbollari chuqur va izchil ochib berishga harakat qilingan ushbu ish unga yordam beradi.

Bu dunyo ming yillar davomida taraqqiy etgan, shakllangan va rivojlangan, o'ziga xos va ancha murakkab tilga, o'ziga xos tushunchalar tizimiga ega bo'lib, turli davrlar va xalqlar mutafakkirlari va olimlari tomonidan ilgari surilgan juda xilma-xil g'oyalarni o'z ichiga oladi. Axloq tushunchasining fan sifatidagi

qonuniyatlari va tamoyillari ming yillar davomida turli mamlakatlarda, turli xalqlar orasida aniqlangan va rivojlangan. Va, fikrimizcha, axloqiy bilimlar sirlarini tushunishning ko'p asrlik yo'nalishi bilan - hech bo'lmaganda qisqacha tanishmasdan turib, o'zini bu sohaning mutaxassisi deb hisoblab bo'lmaydi.

Falsafiy bilimning tarkibiy qismlaridan biri bo'lmish axloqiy falsafa yoki etika (yunoncha - odat, moyillik; lotin. - xarakter, ruhning intiluvchanligi, fe'l-atvori) - axloq, axloq haqidagi ta'limot, umuman olganda, eng muhim jihatlardan biri sifatida inson hayoti, muayyan tarixiy hodisa, xalq hayoti va ijtimoiy ong shaklidir. Falsafiy etika insoniyat tarixida axloqning kelib chiqishi va rivojlanishini o'rganadi, axloqning boshqa ijtimoiy munosabatlar tizimidagi o'rnini oydinlashtiradi, uning mohiyatini, ichki tuzilishi va ijtimoiy institut sifatidagi rolini tahlil qiladi.

Etika har qanday ijtimoiy, gumanitar va falsafiy hodisa kabi tarixiy xususiyatga ega. Bu eng qadimgi nazariy fanlardan biri bo'lib, quldorlik jamiyatlari shakllanishi davrida falsafaning bir qismi sifatida paydo bo'lgan. Homo sapiens paydo bo'lganidan beri axloqiy masalalar jamiyatning diqqat markazida bo'lib kelgan. Bundan tashqari, odamlar o'rtasidagi munosabatlarning axloqiy shakllarining paydo bo'lishi bizga Homo sapiens kabi tarixiy va sotsiologik toifani aniqlashga, uning ibtidoiy holatdan yanada rivojlangan pag'onaga o'tishini ta'kidlashga bir asos beradi [65; 66; 54].

Etika muammolari fan va ijtimoiy borliq shakli sifatida, shubhasiz, insoniyat sivilizatsiyasining barcha bosqichlarida ko'rib chiqilgan. Biroq, har safar va har bir mamlakatda axloqiy tushunchalar va me'yorlar talqini o'ziga xos - tarixiy va milliy xususiyatga ega edi. Boshqacha qilib aytadigan bo'lsak, Qadimgi Mesopotamiyada axloqiy deb hisoblangan bu normalar va harakatlar Qadimgi Hindistonda qabul qilinmagan bo'lishi mumkin va Qadimgi Xitoyning o'ziga xos axloq qoidalarini Qadimgi Misr aholisi tushunishi qiyin edi.

Kishilik jamiyati shakllanishining dastlabki bosqichlaridanoq

axloq insonlar hayotida ularning xulq-atvorining eng muhim tartibga soluvchisi sifatida katta rol o'ynay boshladi. Axloqiy me'yorlar insoniyatning ko'p asrlik tajribasi natijasidir; ular qanday harakat qilish kerakligi, nima yaxshi va nima yomon, nima odobli va nima odobsiz, nima axloqiy va nima axloqsiz ekanligi haqidagi jamoatchilik fikri orqali mustahkamlangan umumiy g'oyalarda ideal ifodani oladi. Axloq doimo jamiyat, tarix, inson, uning xatti-harakatlari va niyatlari haqidagi u yoki bu tushunchani o'z ichiga olgan hayotga qarashlarning yaxlit tizimini aks ettiradi. Axloqiy me'yorlar - bu inson koinotdagi yagona axloqiy mavjudot bo'lganligi sababli, har qanday maqsadlarga erishishda unga rioya qilish kerak bo'lgan majburiy talablardir. Shakl jihatdan so'zsiz va mazmunan qat'iy axloqiy talablarning kuchliligi shundan iboratki, sub'ekt ularni o'ziga murojaat qilishi va faqat o'z hayoti tajribasi orqali boshqalarga ko'rsatishi kerak. Axloqning oltin qoidasi deb ataladigan qadimiy axloqiy amrlardan biri shunday deydi: **boshqasida nimani yoqtirmasang, o'zing ham shuni qilma.** Boshqa eng muhim axloqiy me'yorlar qatoriga qo'shniga muhabbat, bag'rikenglik, rahm-shafqat, rahm-shafqat, mehr-oqibat, tavba, uyat va boshqalar kiradi.

Axloqning ahamiyatini, demak, insonlarning axloqiy ko'rsatmalari haqidagi falsafiy ta'limotni bahosi beqiyosdir. Axloqsiz odam bo'lmaydi, usiz insoniyat jamiyati ham mumkin emas. Konfutsiy (miloddan avvalgi 551-479 yillar) aytganidek: **"Ochlikdan o'lish kichik voqeadir, ammo axloqni yo'qotish katta voqeadir"**. Ijtimoiy ongning bu shakli qadim zamonlarda hammadan oldin va, xususan, diniy ongdan oldin paydo bo'lgan. Binobarin, nafaqat axloqni diniy ong mazmuniga "siqib kirdirish", balki keyingi madaniyatda mustahkamlanib qolgan axloq nomidan gapirish huquqini din tomonidan o'zlashtirib olish ham mutlaqo asossizdir. Aslida, Insoniyatning tarixiy shakllanishi jarayonida, axloq bundan ko'p asrlar oldin paydo bo'lgan. Birinchi dunyoviy dinlari paydo bo'lishidan oldin (xristianlik - milodiy 1-asrda; buddizm - miloddan avvalgi 1-10-asrlarda; islom - milodiy 7-

asrlarda) axloq allaqachon mavjud bo'lgan - jamoaviy va individual asosda inson xatti-harakatlarining eng muhim tartibga soluvchisi sifatida.

Ma'lumki, hatto qadimgi Rim notiq va mutafakkiri Mark Tullius Tsitseron ham (miloddan avvalgi 106-43) axloqiy tushunchalarning bevosita aniqligi va umuminsoniy tug'maligi g'oyasini himoya qilib, axloqning mutlaq tabiatiga ishonch hosil qilgan. O'rta asr arab faylasufi va olimi Averroes (Ibn Rushd) (1126-1198) va uning izdoshlarining ilohiyot olimlarining falsafa bilan shug'ullanishga qodir emasligi haqidagi qarashlari ham o'zini oqladi.

Insoniyat tsivilizatsiyasi ma'naviy madaniyatining butun tarixi davomida ko'plab atoqli insonlarning hayotida qutqaruvchi omil sifatida axloqning ahamiyatini oshirish, axloq, axloqiy burchni din va diniy tuyg'ular bilan aralashtirib yubormaslik kerakligiga ishonch hosil qilgan. Birinchisi, barcha odamlar uchun bir xil bo'lib, ularning barchasini istisnosiz qutqarish va saqlashga qodir. Ikkinchisi esa ajratadi va bir-biri bilan urushadigan, doimiy to'qnashuvlarga, nafrat va aqidaparastlikka, buzg'unchi qarama-qarshilikka olib keladigan turli shakllarda mavjud. Masalan, ingliz faylasufi va axloqshunosi A. E. Sheftesberi (1671-1713) o'zining "Odamlar, odoblar, fikrlar, zamonlar xususiyatlari" (1711) nomli uch jildlik tadqiqotida axloqning ichki qadriyatini va axloqiy tamoyilning insoniyatga xos bo'lishini ta'kidlagan. inson diniy tuyg'ular bilan bog'liq emas, deydi u. Ingliz faylasufi va falsafadagi analitik an'ananing asoschisi Jorj Edvard Mur (1903) o'zining "Principia Ethika" fundamental asarida "yaxshilik", "to'g'rilik" va "burch" tushunchalarining ma'nosini tahlil qilib, yaxshilik faqat bevosita sezgida tushuniladi deb hisoblagan edi. U asosiy axloqiy tizimlarni zavq, foydalilik va hokazolarni "tabiiy" ma'noda belgilashga urinishlari uchun baquvvat tanqid qildi. Uning tushunchasiga ko'ra, sezgi hayotdagi yaxshilik estetik, zavq, sevgi va do'stlikdan iborat bo'lgan ma'lum qadriyatlar ekanligini ko'rishga imkon beradi [29]. Bunday ishonchli misollarni son-

sanoqsiz keltirish mumkin.

Demak, axloqqa oid yuqorida qayd etilgan falsafiy qoidalar doimiy amaliy ahamiyatga ega bo'lgan umuminsoniy bilim xarakteriga ega bo'lib, aynan falsafa o'z mohiyatiga ko'ra insonning dunyoga diniy munosabatini nazariy tahlil qilish va baholash uchun barcha imkoniyatlarga egadir. Shu bilan birga, alohida ta'kidlash joizki, din va cherkovning ko'plab xalqlar hayotidagi muhim o'rni, ularning ko'plab mamlakatlarda umuman ijtimoiy-siyosiy hayotga katta ta'siri shubhasizdir. Va, tabiiyki, axloqni himoya qiluvchi har qanday so'z kimning og'zidan chiqmasin, zamonaviy hayotni bosib olgan axloqsizlikni oqlashdan farqli o'laroq, juda qimmatlidir.

Qadim zamonlardan beri insoniyatning eng buyuk ongi etik tafakkur va axloq, falsafasining shakllanishiga o'z hissasini qo'shgan: Geraklit, Demokrit, Aflotun, Arastu, Forobiy, Ibn Sino, Ibn Rushd, Jomiy, Navoiy, Leonardo da Vinchi, Shekspir, Frensis Bekon, Tomas Mor, Xobbs, Mandevil, Volter, Russo, Didro, Jorj Mur, Lessing, Kant, Shelling, Hegel va boshqalar. Ular biz uchun axloqning teranliklari va go'zallik qirralarini ochib berdilar, chunki ularning tushunchalarida axloqiy tarbiya, eng avvalo, zamon va sharoitlardan qat'i nazar, shaxsning har tomonlama va barkamol rivojlanishining ajralmas qismidir, chunki bu kuchli har qanday, shu jumladan, yangi jamiyatning vakili uchun ma'naviy boyitish vositasidir.

Ushbu paragraf kech Uyg'onish davri va Ma'rifat davrining dastlabki bosqichi – Aql-zakovat davri bilan ifodalangan ushbu fan tarixidagi bosqichlardan birini tushunishga urinishdir. Bu asosiy axloqiy savollar nimadan iborat, qachon va kim tomonidan qo'yilganligi va javoblar topilganligini ko'rsatishga urinishdir. Shu bilan birga, axloq tarixi va uning falsafasini o'rganish shunchaki o'z-o'zini qoplash ahamiyatiga ega emas. Bugungi kunni yaxshiroq tushunish va kelajakda taraqqiyot qanday yo'nalishda borishini oldindan ko'ra bilish uchun avvalo o'tmishni bilish kerak. Bu esa axloqiy tafakkur tarixiga hamda uning fan sifatida shakllanishiga

bevosita daxldor.

1705 yilda London ko'chalari anonim nashr etilgan " The Grumbling Hive", or "Knaves turn'd Honest" ("G'imirlagan Asalari uyasi yohud halol bo'lgan firibgarlar") nomli sheriy risola bilan larzaga keldi. Masal shaklida yozilgan pamflet bir zumda butun shahar bo'ylab tarqalib, o'zining o'ziga xos mazmuni bilan kitobxonlar e'tiborini o'ziga tortdi. Unda asalari uyasi niqobi ostida illatlarga to'lib-toshgan jamiyat hayoti satirik tarzda tasvirlangan. Bu jamiyat o'z a'zolarining illatlari tufayli gullab-yashnagan va unda yaxshi xulq-atvor g'alaba qozonishi bilanoq ushbu jamiyat tanazzulga uchragan. Biroz vaqt o'tgach, bu masal muallifining ismi ham ma'lum bo'ldi - u XYII asr boshlarida Gollandiyaga gugenotlar duchor bo'lgan ta'qiblar tufayli ko'chib kelgan frantsuz protestantlari oilasidan bo'lgan Londonlik shifokor, yozuvchi va bo'lajak faylasuf Bernard de Mandevil bo'lib chiqdi. Bo'lajak faylasuf-deist, psixolog va axloqshunos yozuvchi gipoxondriak va isterik kasalliklar haqida tibbiy risola, axloq va din masalalariga bag'ishlangan bir qator ocherklar, publitsistik maqolalar yozgan. Ammo B. Mandevilning jamoatchilikni hayratda qoldirgan va unga dunyo miqyosida shuhrat keltirgan asosiy asari mazmunli subtitr bilan jihozlangan "Asalarilar haqida masal"dir – The Fable of the Bees: or, Private Vices, Public Benefits ("Asalarilar haqida masal: yohud Xususiy illatlar, jamiyat Farovonligi").

Ushbu serqirra asarning asosini yuqorida tilga olingan asalari uyasi haqidagi masal shaklidagi pamflet tashkil etdi. "Asalarilar haqida masal"ning muhim, katta qismini she'r satrlariga sharhlar egallaydi. Ushbu sharhlarda hayotdan olingan xilma-xil materiallardan foydalangan holda, unda shakllantirilgan asosiy paradoks bo'lgan "Asalarilar haqida masal"ning asosiy g'oyasi tasdiqlanadi, tushuntiriladi va rivojlantiriladi: jamiyatning afzalliklari va farovonligi undagi a'zolarining yomonliklari, nomukammallik va kamchiliklari bilan bog'liq. Kitobxonga odamlarning butun galereyasi taqdim etiladiki, ularning illatlari va ehtirolari o'zlariga nafaqat xalaqit bermaydi, balki, aksincha,

tijorat jamiyatining gullab-yashnashini ta'minlaydi, chunki ular savdo muvaffaqiyatiga, ishlab chiqarishni kengaytirishga, bandlik va aholining o'sishiga, iste'mol va daromadga hissa qo'shadi.. Yolg'onchi savdogarlar va aldamchi do'kondorlar, boy qatiqlar va isrofgarlar, hasadgo'y modachilar va fohishalar, ichkilikbozlar va firibgarlar, o'g'rilar va qaroqchilar - bu Mandevilning sharhlari "qahramonlari"ning to'liq ro'yxati emas.

Tez orada ushbu kitob qayta nashr etildi (1714), muallif izohlar (Remarks) va "Axloqiy fazilatning kelib chiqishini o'rganish" ("An Inquiry into the Origin of Moral Virtue") degan ma'noli traktat qo'shdi. Va bir muncha vaqt o'tgach (1723) "Masal"ning yangi nashri Mandevilning yana ikkita yangi asari bilan paydo bo'ldi: "Xayriya va xayriya maktablari haqida tahlil" (An Assay on Charity, and Charity-Schools) va "Jamiyat tabiati haqida tadqiqot" (A Search into the Nature of Society).

Aynan shu paytdan boshlab Mandevilning "Asalarlar haqidagi masal" asariga bo'lgan qiziqish, yuqorida aytib o'tganimizdek, u asalari uyasi niqobi ostida Angliyaning zamonaviy burjua jamiyatining tartib va odatlarini satirik tarzda tasvirlab berganligi qizg'in munozaralar va qizg'in polemika mavzusiga aylandi. Asarning o'zi, xususan, XVIII asr ingliz falsafasi va adabiyoti tarixida ham, umuman, ma'rifatparvarlik mafkurasida ham darhol muhim o'rin egalladi.

Kitob frantsuz va nemis tillariga tarjima qilingan va Buyuk Britaniyadan tashqarida ham mashhur bo'lgan. Ingliz mutafakkiri, ilk Evropa ma'rifatparvarligi davri falsafiy fikrining eng o'ziga xos vakillaridan biri va uning "Asalarilar haqidagi masal" kitobiga bo'lgan qiziqishning ortishi nima bilan izohlanadi?, degan savol bir necha o'n yillar davomida kitobxonlar e'tiborini va, nihoyat, bu asar atrofida sodir bo'lgan mafkuraviy kurashning ma'nosi hech bo'lmaganda Mandevilning axloqning tabiati va mohiyati haqidagi qarashlari shakllanganligi haqida qisqacha tahlil qilishni talab qiladi.

Shuni ta'kidlash joyizki, Angliyada XYII asr oxiri - XYIII asr boshlarida axloqiy fikr shakllanishidagi avangard mafkuraviy yo'nalishlar, umuman olganda, Tomas Xobbs (1588-1679), Jon Lokk (1632-1704), Shaftesbury (1671-1713) va Xatcheson (1694-1747) g'oyalari ta'sirida rivojlangan. Garchi bu mutafakkirlardan tashqari, xristian axloqi uchun ochiq maddohlar ham bo'lgan bo'lsa-da, Jorj Berkli (1685-1753), shuningdek, axloqning diniy idealistik tushunchalarini himoya qilgan faylasuflar S. Klark, R. Kamberlend, R. Kedvort va boshqalar bo'lgan [48, b.162-168]. Lekin aynan Tomas Xobbs va Jon Lokk kabi buyuk ingliz mutafakkirlarining ijodiy faoliyati va axloqiy-falsafiy tafakkuri Mandevilning axloqshunos-faylasuf sifatidagi dunyoqarashi negizida shakllangan mafkuraviy shartga aylandi.

Xullas, XYII-XYIII asr boshlarida Angliyada qanday ijtimoiy-mafkuraviy vaziyat yuzaga kelgan, Mandevilning falsafiy, ayniqsa, axloqiy qarashlari qanday shakllangan va bu uning «Asalarilar haqidagi masal» nomli ajoyib falsafiy publitsistik namunasi sifatida asarida qanday aks etgan degan savolga ham etib keldik.

Keling, usbu savolga javob berishga o'taylik. Yuqorida biz kech Uyg'onish davri falsafiy tafakkurining va ma'rifatparvarlik davrining boshlarida bo'lajak ingliz axloqshunos-faylasufning shakllanishiga, uning umumiy dunyoqarashining rivojiga ta'sir ko'rsatgan asosiy vakillarini aniqladik.

Bular zanjirida birinchisi Tomas Gobbs (1588-1679) bo'ladi. Keling, avvalo, bu mutafakkirning axloqiy qarashlariga to'xtalib o'tsak. Tomas Hobbs etikasi, biz bilganimizdek, uning inson va jamiyat haqidagi ta'limotining ajralmas qismi edi, garchi u axloqni o'z-o'zidan fan emas, balki falsafani ijtimoiy nazariya bilan bog'lovchi fan deb hisoblagan. Gobbsning fikricha, etikaning asosi tabiiy qonunlar hamda ularning insondagi namoyon bo'lishidir. Bunda olim falsafasining empirik tabiati yaqqol ko'rinadi. Binobarin, Hobbs o'zining o'rta asrlardagi salaflaridan farqli o'laroq, axloq, eng avvalo, insonning o'zini-o'zi asrash, tabiiy ehtiyojlarni ro'yobga chiqarish kabi tabiiy mayllaridan kelib

chiqishida hech qanday yomonlikni ko'rmaydi. Gobbs axloq haqidagi ilohiyot g'oyalari rad etdi, go'yoki axloqning asosi va eng yuqori mezon odamlarga vahiy orqali yuborilgan ilohiy qonun ekanligidan kelib chiqadi. Axloq haqidagi bu tushunchadan farqli o'laroq, Gobbs uni "inson tabiati"dan, insonlarning hayotiy harakatlari va manfaatlaridan, ularning "tabiiy" motivlaridan kelib chiqqan. Inson tabiati nima hamda odamlarning xulq-atvorini belgilovchi harakat va motivlar nima degan savolga Hobbsning javobi: yaxshilik va farovonlik - bu insonning shularga intilishi va xohishi, deb javob berdi. Yomonlik u yoqtirmaydigan va undan qochadigan narsadir [15, c.292-301; 49, c.263-264].

Axloqning umumiy nazariyasi nuqtai nazaridan Hobbs asosiy axloqiy kategoriyalar - yaxshilik, yomonlik, axloqiy va boshqalarni nisbiy tushunchalar deb hisoblaydi. Nihoyat, Gobbs "hech kimga va hech narsaga aloqasi bo'lmagan mutlaq yaxshilik yo'q", deb e'lon qildi, bu esa Xudoning hamma xayrixohligini mutlaq yaxshilikning sinonimi deb e'lon qilgan diniy axloqqa to'g'ridan-to'g'ri qarshi chiqdi [15, 470-bet]. Bunday tushuncha o'tgan davr faylasuflaridan (empiristlardan emas) balki zamondoshlaridan keskin farqlanishiga olib keldi. Hobbsning axloqiy qarashlariga ham uning siyosiy qarashlari eng ko'p ta'sir ko'rsatdi [49, s.263]. Insonning fazilati (yoki illati), uning fikricha, jamiyat a'zolarining qanchalik aqlli bo'lishiga, yaxshilikni amalga oshirishga qanchalik hissa qo'shishiga yoki to'sqinlik qilishiga bog'liq. Gobbsning fikricha, davlat ixtiyoriy ijtimoiy shartnoma natijasida vujudga kelganligi sababli, jamiyat a'zolarining burchlari ijtimoiy shartnoma asosidagi va unda nazarda tutilgan axloq bilan mos keladi. Axloqiy talablarga rioya qilmaslik (ya'ni axloq qoidalarini buzish) ijtimoiy shartnoma qoidalariga rioya qilmaslik sifatida turli darajadagi jarimalar bilan jazolanishi kerak. Shunday qilib, etika Gobbs uchun uning falsafasining axloqiy asosi bo'lib xizmat qildi, u yangi fanni qo'llab-quvvatladi va mavhum, bepusht axloqiy g'oyalarni rad etdi. Bu, umuman olganda, Hobbsning axloqiy dunyoqarashi edi.

Endi jahon falsafasida axloq haqidagi fikrlarning umumiy doirasini hisobga olgan holda, Yangi davr asri ingliz falsafiy tafakkurining yana bir yirik vakili – Gobbsga ancha yaqin bo'lgan Jon Lokkning (1632-1704) etikaga yondashuvini ko'rib chiqamiz.

Lokk etikani biroz ideallashtirgan va u matematikaga o'xshash fan bo'lishi mumkinligiga ishongan. Lokk o'z dunyoqarashida empirist bo'lgan holda, yaxshilik zavq keltiradi, yomonlik esa azob-uqubat keltiradi, deb hisoblagan. Demak, baxt ko'proq zavq va kamroq azobga ega bo'lishdan iborat. Binobarin, Lokkning fikricha, baxtga intilish tabiiy va tushunarli jarayondir. Insonning barcha faoliyati erkin bo'lishi kerak va shaxsiy erkinlikning maqsadi shaxsiy va umumiy manfaatlarga intilishdir. Uning axloqi ham o'rta asrlar etikasidan tubdan farq qiladi va befoyda diniy xurofotlarga emas, balki insonning oqilona moyilligiga asoslanadi. Lokk axloqning asl negizini ilohiy iroda deb hisoblagan, u ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi qonunlarda bevosita mujassamlashgan. Shuning sababli uning axloqi bu qonunlarga ogohlik va oqilona bo'ysunishdan boshqa narsa emas edi. Lokk jamiyat mavjudligi va gullab-yashnashining zaruriy sharti sifatida har bir shaxs ehtiyojlarining butun jamiyat manfaatlari bilan uyg'unligi va uyg'unligi deb hisoblagan. Jamiyat a'zolari ehtiyotkorlikka ega bo'lsa, o'zaro tushunishga erishish mumkin. Darvoqe, Gobbsning butun axloqiy falsafasida empirizmning mavjudligi va konstitutsiyaviy monarxiya himoyasi ham seziladi.

J.Lokk axloqqa ham jiddiy e'tibor berdi va bu XYII asr metafizikasining tamal toshlaridan biri tug'ma g'oyalar nazariyasi bo'lganligi fonida bo'lsa ham. Insonga tug'ma bo'lgan g'oyalar va tamoyillarning mavjudligi haqidagi pozitsiya inson bilimining manbai haqidagi savolning idealistik echimi edi; bu g'oyalar va tamoyillar inson ongida qandaydir tarzda Xudoning ruhiy printsipti tomonidan muhrlanganligiga ishonch bilan bog'liq edi. . Bu nazariya J. Lokkning ko'pgina zamondoshlari tomonidan o'rtoqlashgan, garchi uning ildizlari qadimgi davrlarga borib taqalsa ham. Lokk axloqiy tamoyillarning tug'maligini inkor etib,

axloqiy me'yorlar nisbiy va o'zgaruvchan ekanligini, ular, qoida tariqasida, atrof-muhit, tarbiya va urf-odatlariga bog'liqligini ishonchli tarzda ko'rsatdi. Bu jihatdan Lokk Gobbsdan ancha uzoqroqqa bordi. Lokkning tug'ma g'oyalar nazariyasini tanqid qilishi uning pedagogik konsepsiyasining boshlang'ich nuqtasi bo'lib, Lokkning butun bilish nazariyasining boshlang'ich nuqtasi bo'ldi.

Lokk axloqida axloqiy tamoyillarning tug'maligini inkor etish ham muhim rol o'ynadi: bu unga "Tajriba ... " nomli ikkinchi kitobning XX (zavq va og'riq usullari to'g'risida) va XXI (Kuchlar va qobiliyatlar to'g'risida) boblarida yaxshilik tushunchasi zavq va foyda bilan chambarchas bog'liq degan xulosaga kelish, yomonlik esa azob-uqubat va odamlarga zarar etkazish bilan chambarchas bog'liqdir degan axloqiy talqinga olib keladi [49] va shunday qilib, axloqning tabiiy qonuni haqidagi ta'limotni asoslash va uning axloqiy talqinida tabiiy qonun haqidagi fikrlar talqinini shakllanishiga yordamlashadi. Rus olimi I.Narskiyning fikricha, Lokkning tug'ma g'oyalarni qat'iy inkor etishi uning haqiqat va haqqoniylik haqidagi ta'limotida bilish nazariyasiga ulkan foyda keltiradi. Lokkning odami nafaqat egoist egasi, u ijtimoiy mas'uliyat tuyg'usidan xoli emas va o'z atrofidagi dunyo haqidagi ma'lumotlarni ochko'zlik bilan o'zlashtiradi. Bir-biriga qarama-qarshi bo'lgan bu intilishlarning o'zaro ta'siridan burjua "sog'lom aql"ning Lokk standarti paydo bo'ladi va uning cheklangan ratsional normalari shakllanadi. [34, c.59; 58, s.311].

Agar Gobbs ayni paytda tabiiy (axloqiy) qonunlarni fuqarolik deb e'lon qilgan va davlat hokimiyatini bu qonunlarga rioya qilishning yagona kafolatiga aylantirgan bo'lsa, Lokk axloq va huquq ularning mazmuniga ko'ra to'liq mos kelmasligiga ishonch hosil qilgan: bu fuqarolik qonunlari emas, balki ijtimoiy qarashlar qonunlari axloqning haqiqiy mezoni deb hisoblaydi u; ular yuridik kuchga ega emas, lekin odamlarning "yashirin va lom-lim demay roziligi bilan" o'rnatiladi.

Mashhur uchinchi ingliz axloqshunos faylasufi, ushbu harakatning asoschisi va ingliz falsafasida axloqiy tuyg'ularning sub'ektiv-idealistik nazariyasi tarafdori Shaftesberi (uning to'liq ismi Entoni Eshli Kuper, keyinchalik graf Sheftsberi - 1671-1713) haqida aytish mumkinki, "u tarix falsafasida, birinchi navbatda, ikki narsa bilan tanilgan. U axloq faylasuflariga Britaniya axloqshunosligidagi axloqiy ma'no nazariyasining otasi sifatida tanilgan; va u san'at faylasuflariga Angliya yaratgan birinchi buyuk estetik olim sifatida tanilgan» [67]. Sheftsberi axloqi insonning axloqiy tuyg'ularini uning ichki tabiatidan olishga urinishlar bilan tavsiflanadi. Bu mutafakkir XVIII asr falsafiy va axloqiy tafakkuriga nafaqat Buyuk Britaniya, balki Fransiya va Germaniyada ham katta ta'sir ko'rsatdi; Aytishimiz mumkinki, u nafaqat Mandevilning to'g'ridan-to'g'ri o'tmishdoshi, balki axloqni talqin qilishda uning antipodi bo'lgan, chunki u axloqni insonlar hayotining ijtimoiy sharoitlaridan ajratib turuvchi tug'ma "axloqiy tuyg'u" nazariyasi tarafdori bo'lgan, mavjud ijtimoiy munosabatlar doirasida illatlar va yovuzliklarning mavjudligiga e'tibor bermagan [33, 36-37-b.]. Biroq, mutafakkir mashhur "Odamlar, odoblar, fikrlar, davrlar xususiyatlari" asari bilan G'arbiy Evropa Ma'rifat davri [68] etikasi va estetikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan bo'lsada, u axloqqa oid o'z nuqtai nazariga ega bo'lib, nafaqat Mandevilga, balki o'zining ustozlari va tarbiyachisi J.Lokkga [30, 11-b.], shuningdek, T.Gobbsning axloqiy falsafasiga ham o'xshamas edi.

Agar, masalan, Lokk tug'ma axloqiy tamoyillar mavjudligini inkor etgan bo'lsa, Sheftsberi «go'zal, adolatli va halol g'oyalar»ni o'z mohiyatiga ko'ra, inson qalbining tabiiy xossalari, deb hisoblagan [68, 135-b.], mutafakkir ularni o'zi ixtiro qilgan va tug'ilishdan boshlab barcha odamlarga xos bo'lgan "axloqiy tuyg'u" (moral sense) birikmasi deb atadi. U axloqiy tuyg'ularning tug'maligi va o'zgarmasligi, ularning ijtimoiy sharoitlardan mustaqilligi haqidagi nuqtai nazarni himoya qildi. Shu ma'noda Sheftsberi axloqni diniy tuyg'u va utilitar foydalilikka qarama-

qarshi qo'yadi. Sheftsberi Tomas Gobbs ingliz axloqiy falsafasi dasturini (umumjahon axloqiy tamoyillarni asoslashni izlash) belgilab bergan, Jon Lokk esa uning uslubini yaratgan deb hisoblagan. [67]. Axloqshunos Sheftsberi axloqiy tuyg'ularning tug'maligi va o'zgarmasligi, ularning ijtimoiy sharoitlardan mustaqilligi haqidagi nuqtai nazarni himoya qildi va axloqning o'zini o'zi ta'minlaydigan tabiati, uning to'liq mustaqilligi va har qanday begona motivlar va hisob-kitoblardan mustaqilligini ta'kidladi. Bunda u Lokkdan farq qilar edi. Shaftesberi, shuningdek, Gobbsning insonning xudbin tabiati haqidagi tezislarini ham rad etdi, bu esa hammani hammaga qarshi urush holatiga olib keladi. Mutafakkir bu holatni tabiiy emas, balki g'ayritabiiy holat deb atagan, chunki u insonni yaxshilikka tortuvchi, yomonlikdan qaytaruvchi asl mohiyatiga to'g'ri kelmaydi [33, B.13].

Bir tomondan, Sheftsberi, ikkinchi tomondan, Gobbs va Lokk qarashlaridagi barcha farqlarga qaramasdan, ularning axloqiy qarashlarini bir-biriga yaqinlashtiradigan bir nuqta – axloqning dinga munosabati mavjud edi. Shu o'rinda "Sheftsberi o'zini axloqni dunyoviy lashtirish, uni diniy ta'sir va vasiylikdan to'liq ozod etishning kuchli tarafdori sifatida ko'rsatdi" [33, 12-b.], din nafaqat ma'naviy yuksalishga hissa qo'shmaydi, balki, aksincha, axloqqa yomon ta'sir qiladi, aqidaparastlikni qo'zg'atadi, ikkiyuzlamachilik va xudbinlikka yo'l qo'yadi degan o'z fikrini ilgari surdi. Insonning qarama-qarshi (ijtimoiy va egoistik) intilishlari o'rtasidagi to'g'ri muvozanat - bu ezgulikka, eng yuksak saodatga erishish yo'lidir, deb hisobladi. Mutafakkirning axloqiy ideali - altruistik va xudbinlik motivlarining eng yuqori uyg'unligiga erishgan barkamol shaxs. Sheftsberi ezgulik haqidagi ta'limotni hayotning maqsadi sifatida estetik jihatdan asoslashga, fazilat va go'zallikni aniqlashga harakat qildi. Shaftesberining so'zlariga ko'ra, insonning fazilatga bo'lgan istagi uchun harakatlantiruvchi rag'bat - bu ishtiyoq bo'lib, u orqali qarama-qarshi moyilliklarning uyg'unligiga erishiladi. "Mehribon,

o'qimishli, xayrixoh bo'ling va butun jamiyatning hayoti to'liq uyg'unlikda bo'ladi", deb o'rgatgan Sheftsberi.

Mandevil va Sheftsberining axloqiy qarashlaridagi qarama-qarshilikka qaramay, ularni inson tabiatining abadiyligi va o'zgarmasligi g'oyasi birlashtirgan bo'lib, ular shaxsning bir marta va umuman berilgan psixologik xususiyatlari, muayyan axloqiy fazilatlar majmuyi sifatida tushunishgan.

Va, nihoyat, yana bir qiziqarli axloqshunos-faylasuf haqida to'xtalib o'tishimiz mumkin, uning g'oyalari asosan Shaftesberi falsafasiga to'g'ri keladi - bu Shotlandiya axloqiy falsafa maktabining vakili Frensis Xatcheson (1694-1747). Uning "Go'zallik, tartib, uyg'unlik va shakl to'g'risida" (1725), "Yaxshilik va yovuzlikning axloqiy tushunchalarini o'rganish" (1725), "Ehtiroslar va moyilliklarning tabiati va ularni nazorat qilish haqida" (1728) asosiy asarlaridan kelib chiqadigan falsafiy boshlang'ich nuqtasi - Sheftsberining insonning tartib va uyg'unlikka tug'ma moyilligi haqidagi g'oyasi, qaysilarki fazilat va go'zallikda namoyon bo'ladi U axloqiy olamdagi xayrixohlik tuyg'usi inson mohiyatining tug'ma va doimiy qismi bo'lib, jismoniy olamdagi umumbashariy tortishish kuchiga o'xshaydi, deb hisoblaydi. Mutafakkirning fikricha, insonda o'zini tevarakatdagi olamni aks ettiruvchi va odamlarning xatti-harakatlariga yo'l-yo'riq ko'rsatuvchi xilma-xil tuyg'ular, masalan, o'zimizdagi yoki boshqalardagi yaxshilik yoki yomonlikni idrok etishimizga imkon beruvchi tuyg'u bo'ladi. Bu tuyg'u tug'madir, deb hisoblaydi faylasuf, va u to'g'ridan-to'g'ri harakatlar va mayllarning tabiatida, yaxshilikni ma'qullashda va yomonlikni qoralashda namoyon bo'ladi, chunki mutafakkir nuqtai nazaridan tabiatning yaratuvchisi yaratgan. yaxshi harakatga turtki berishning asosiy shakli bo'lib, insonga ezgu harakatlarga rag'bat sifatida kuchli ehtiroslarni berdi [26, b.386]. Bunday harakatning mezoni esa uning umumiy manfaatni ta'minlashga qaratilganligidir. Shuning uchun, manbasi o'zini sevish bo'lgan harakatlar, deb hisoblaydi Xatcheson, axloqiy jihatdan befarqdir.

Mutafakkir shunday xulosaga keladi: inson ratsional tizimning bir qismi bo'lganligi sababli, u qisman o'z xayrixohligining ob'ekti bo'lishi mumkin, shaxsiy fazilatlar esa axloqiy baholash ob'ekti sifatida qaralishi mumkin.

Такова была, в целом, идейная обстановка, на фоне которой происходило формирование и становление философско-этических воззрений Бернарда Мандевиля. Чтобы полнее понять философско-мировоззренческие установки Б. Мандевиля перейдем к анализу его «Басни о пчелах» и характеристике основной проблематики этого произведения. Yuqorida qayd etilganlar, umuman olganda, Bernard Mandevilning falsafiy hamda axloqiy qarashlarining shakllanishi va rivojlanishi fonida sodir bo'lgan mafkuraviy vaziyat edi.

Bernard Mandevilning falsafiy va dunyoqarash tamoyillarini to'liqroq anglash uchun uning "Asalarilar haqidagi masal" tahlili va bu asarning asosiy muammolarini tavsiflashga o'tamiz.

5. "ASALARILAR HAQIDA MASAL": PURITAN ETIKASI ASOSLARI TANQIDI

B. Mandevilning kitobiga asos bo'lgan "G'imirlangan asalarilar uyasi yoki halol bo'lgan firibgarlar" (1705) masal bo'lib, keyinchalik muallif tomonidan u "Asalarilar haqida masal" umumiy nomi bilan qayta-qayta nashr etilgan, sharhlar, jamoatchilik tanqididan himoya va falsafiy risolalar bilan to'ldirilgan. Eslatib o'tamiz, masal syujeti uning aholisining ko'pligi va qonuniy himoyalangan erkinligi bilan mashhur bo'lgan asalarilar uyasi haqida allegorik shaklda sheriy hikoyaga asoslanadi "va unda fanlar rivojlanar edi va sanoat gullab-yashnadi" [10, 10-b.]. Biroq, ushbu uyada adolatsizlik hukm surar edi - ba'zi asalarilar, "o'z kapitaliga ega bo'lganlar, o'zlarini hech narsa bilan bezovta qilmadilar va faqat foydani o'yladilar", boshqalari esa "shaxtalarda, ustaxonalarda ular uchun butun umr ishladilar" [10, 11-b.]. Yomonliklar gullab-yashnagan bo'lsada, "bu uyada aldamasdan qiladigan ishning o'zi yo'q edi" [10, 11-b.]. Ammo, "uyani illatlar yeb ketgan" bo'lsa-da, "umuman olganda, ul joy jannat edi" - "Bu yerda fuqarolik tuzumi aynan shunday ediki, har bir yaxshilik kamchilig ila edi" [10, 14-b.].

Illat isrofgarchilikka olib keldi, bu esa savdo va sanoatning rivojlanishiga hissa qo'shdi va, natijada, umumiy farovonlik oshdi. Shunga qaramay, asalarilar uyasi botqoq bo'lgan illatlarni qoraladilar va xudolarni g'azablantirdilar; natijada xudolarning irodasi bilan asalarilar yaxshilikka erishdilar. Bu hayratlanarli oqibatlarga olib keldi: "Yarim soat ichida butun mamlakat bo'ylab oziq-ovqat narxlari pasayib ketdi", asalarilar hashamat bilan firibgarlikni unutdilar, sud xonalari bo'sh edi, qamoqxonachilar ishidan ayrildi, amaldorlar faqat maoshlari bilan yashay boshladilar va hokazo. Natijada, bu "halollik savdo-sotiqni barbod qilgani, ko'plab asalarilar ishsiz qolgani, uya esa tezda bo'shab qolgani" ma'lum bo'ldi; asalarilar haddan tashqari

ortiqchaliklardan qochishga urinib, o'zlarining halol qashshoqliklaridan g'ururlanib, yashash uchun boshqa daraxtning qovagiga uchib ketishdi. Masalning qissadan hissasi: "Kundalik hayoiy farovonlikda ham yashash, ham illatlardan xoli bo'lish - mumkin emas".

Shunday qilib, Bernard Mandevilning o'zi "qattiq va yuksak axloq kitobi" [10, 239-b.] deb atagan "Asalarilar haqida masal"ning asosiy maqsadi "Asalarilar haqida masal"ning asosiy maqsadi "mehnatsevar, boy va qudratli xalq ixtiyorida bo'lgan hayotning eng nafis ne'matlaridan bahramand bo'lish va shu bilan bir paytda barcha muborak fazilatlar va safdilliklarga ega bo'lish mumkin emasligini ko'rsatishdir" [10, b.6].

Agar biz "Masal" muallifiga ishonadigan bo'lsak, kitobni solih hayotning va'zi sifatida qabul qilish mumkin. Aftidan, Mandevilning kitobi nasroniylik e'tiqodiga zid emas, aksincha, axloqiy xarakterga ega. Biroq, "Asalarilar haqida masal"ning paydo bo'lishi keskin tanqidlarga sabab bo'ldi va 1723 yilda u Midlseks okrugining Buyuk hakamlar hay'ati tomonidan e'tiqodsizlikni tarqatish va barcha axloqiy tamoyillarni buzganlik uchun qoralandi. Xo'sh, o'z davrining ilohiyotshunoslari va axloqshunoslari tomonidan Mandevil g'oyalarini bunday rad etishining sababi nima? Bu savolga javob berish uchun, fikrimizcha, asl nasroniylikning asketizmidan juda uzoqda bo'lgan Mandevil zamondoshlarining diniy idealining o'zgarishini esga olish kerak.

Aslini olganda, "Masal" nasroniy ta'limotini emas, balki uning puritan talqinini buzdi, uning dunyoviy "asketizmi", Veberning so'zlariga ko'ra, "an'anaviy axloqning psixologik zulmidan xalos bo'lish, foyda olish istagini cheklaydigan kishanlarni sindirish, uni nafaqat qonuniy, balki Xudoga ma'qul keladigan kasbga aylantirish" [14, 197-bet; 55, 63-81-betlar). Biroq, biz Mandevilning o'zi dinning iqtisodiy faoliyatga ta'sirini rad etganini ta'kidlaymiz. U, xususan, "Islohot davri qirolliklarning va gullab-yashnagan mamlakatlarning o'zgarishiga deyarli hissa

qo'shmaganini ta'kidlaydi" [10, c.217], chunki hatto "ayollar dabdabasining jirkanch yaxshilanishi" hech bo'lmaganda ko'plab mehnatkash kambag'allarga halol hayot kechiradigan mehnat talab qiladigan sanoatning paydo bo'lishiga yordam berdi. Shunga qaramay, er yuzidagi boylikni qo'lga kiritishga qaratilgan "burjua asketizmi"ning puritan axloqiy ideali ma'lum bir tarixiy davrda Evropaning ijtimoiy hayotiga sezilarli ta'sir ko'rsatdi (Mandevilning o'zi Frantsiyadan qochib ketgan gugenotlar oilasida tug'ilganini unutmashimiz kerak). Ammo yozuvchi hayotining ko'p qismini o'tkazgan zamonaviy Angliyada "o'z institutsional tuzilmasiga putur yetkazuvchi" kapitalistik munosabatlar amalda rivojlandi [47, 195-b.], jumladan, tadbirkorlik etikasi. Boshqacha qilib aytganda, kapitalizm asoslari qaror topgach, puritanlik axloqi tomonidan kapitalistik ruhga dastlab qo'yilgan axloqiy cheklovlar yo'q qilina boshladi.

Aynan shu holat, shubhasiz, "Asalarilar haqida Masal"da yozilgan. Mandevil burjua turmush tarzi va xristian axloqini qarama-qarshi qo'yib, o'zining zamonaviy jamiyatini tasvirlab berdi. U ularning nomuvofiqligini isbotlashga muvaffaq bo'ldi, chunki odamlarning illatlari iqtisodiyotning rivojlanishiga hissa qo'shadi va shuning uchun barcha a'zolari solih hayotga intiladigan burjua jamiyati boyib keta olmaydi. Bunday sharoitda xristian fazilati foyda olish istagi bilan qo'shib, faqat ikkiyuzlamachilik bo'lib, Mandevil tanqidining asosiy ob'ekti bo'ladi: "Tijorat jamiyati, u aytganidek, odamlar ba'zan bir-biriga yolg'on gapirishni to'xtatadigan ma'noda hech qachon halol bo'la olmaydi, ammo bunday jamiyat odamlar endi o'z niyatlari haqida o'zlariga yoki boshqalarga yolg'on gapirmasliklari uchun halol bo'lishi mumkin edi. Tijorat jamiyati beadab bo'lishi mumkin, Mandevil bunday fikrga yo'l qo'ygan bo'lardi, lekin bunday jamiyat ikkiyuzlamachilik va mutaassiblikdan xoli bo'lishi mumkin edi" [56, b.559].

Protestantizmning ikkiyuzlamachiligining bunday tanqidi, shubhasiz, Puritan axloqi kuchli ta'sir ko'rsatgan Mandevil

zamondoshlarini g'azablantirmay qololmadi. Mutafakkir nasroniylik axloqini targ'ib qilishga intilmagan. U "Asalarilar haqida masal"ga kiritilgan asarlarda, birinchi navbatda, "Axloqiy fazilatning kelib chiqishini o'rganish" (1714) asarida ishlab chiqilgan axloq nazariyasini "odamning tabiiy holati" uchun ishlab chiqadi. Inson tabiatini o'rganar ekan, Mandevil Tomas Xobbs (1588-1679) tomonidan ishlab chiqilgan printsiplarga asoslanib, odamlar "tabiatan" sof xudbinlik fazilatlariga ega va qoida tariqasida "foйда yoki shon-sharaf uchun, ya'ni boshqalarga emas, o'zlari uchun harakat qilishadi". Biroq, u Gobbsdan farqli ravishda, bu fazilatlarni farovon jamiyat yaratish va uning faoliyati uchun to'siq yoki xalaqid deb hisoblamadi. Aksincha, Mandevilning ishonchi komilki, insonni bunday jamiyatda hayotga moslashtiradigan eng zarur fazilatlar uning xudbinlik moyilligi va tayanch motivlaridir.

Mandevil J.Gobbs g'oyalariga amal qilgan holda, axloqqa insoniy ta'sir va xudbin intilishlarning o'zgargan shakli sifatida qaradi: u (ahloq) jamiyatning dono tashkilotchilari mag'rurlik va manmanlik tabiatan xudbin bo'lgan shaxsni maqtovga intilishga va boshqalarning nafratdan qochishga majbur qilishini anglaganlaridan so'ng paydo bo'ldi. Xushomadgo'ylik orqali insonlarni "ularning har biri uchun o'z xohish-istaklarini tiyish ularga ergashishdan ko'ra foydaliroq va shaxsiy emas, balki jamoat manfaatlarini hisobga olish yaxshiroqdir" [10, p. 23]. Binobarin, axloq xudbin ehtirolarni jilovlashdan iborat bo'lib, odamlarning bir-biriga nisbatan ma'lum bir burchi sifaida, ijtimoiy hodisa ekanligi ma'lum bo'ladi.

Mandevilning ijtimoiy nazariyasi "Jamiyat tabiatini o'rganish" (1723) nomli asarida ishlab chiqilgan bo'lib, u "na tabiat tomonidan insonga berilgan yoqimli fazilatlar va yaxshi histuyg'ular, na aql va o'z-o'zidan voz kechish orqali erisha oladigan haqiqiy fazilatlar, jamiyatning asosi hisoblanmaydi; ammo bu dunyoda biz axloqiy va tabiiy yovuzlik deb ataydigan narsa bizni ijtimoiy mavjudotga aylantiradigan va istisnosiz barcha

faoliyatning mustahkam poydevori, hayot beruvchi kuchi va tayanchi bo'lib xizmat qiladigan o'sha buyuk tamoyildir" [10, c.226]. Aynan yovuzlik zamonaviy jamiyatni shakllantirdi – uni yengish maqsadida “insonning zaifligini to'ldirish, uning ko'plab nomukammalliklarini tuzatish, dangasaligini qondirish yoki uning sabrsizligi yengillashtirish uchun ilm-fan va san'at yaratiladi, hunarmandchilik va asboblarni ixtiro qilinadi" [10, b.224-225]. Bularning barchasi, o'z navbatida, yangi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi, natijada mehnat taqsimoti o'rnatiladi va tobora ko'proq "shaxslar boshqalarning manfaati uchun ishlashdan o'zlarining shaxsiy manfaatlarini topadilar va birlashgan holda bir butunni tashkil qiladilar"[10, 237-238-b.]. Shu bois, “barcha jamiyatlar o'zlarining kelib chiqish manbasini inson ehtiyojlari, ularning nomukammalligi va barcha istaklarining xilma-xilligidan olishlari kerak edi” [10, 211-bet] va ular oqilona boshqaruv hamda oqilona qonun himoyasi yordamida, iqtisodiy taraqqiyot orqali birlashtiriladi.

Ob'ektiv ravishda, Mandevil o'zining "yomonliklar apologiyasi" bilan o'sha paytda paydo bo'lgan tijorat jamiyatida mavjud bo'lgan vaziyatni aytdi. Mandevil atrofidagi iqtisodiy va ijtimoiy haqiqatga diqqat bilan qaradi. Va "Asalarilar haqida masal" kitobxonini uning sahifalarida nafaqat Angliyaning XVIII asrning birinchi o'n yilliklaridagi iqtisodiy va ijtimoiy hayotining yorqin ko'rinishlarini, balki uning muallifining iqtisodiy va ijtimoiy-siyosiy qarashlarning ajralmas tizimini ham topadi, uning pul-kredit, tijorat, iqtisodiy siyosat va davlat qurilishiga oid ko'plab tavsiyalari ham. Dunyoni birinchi navbatda iqtisod sifatida qabul qiladigan Mandevilning yangiligi iqtisodizm bo'lib, uning mafkurasining birinchi vakili o'zi bo'lib chiqdi, chunki: “Mandevilning fikricha, din, axloq va siyosat sohasidagi barcha yutuqlar, xo'jalik faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari bilan izohlanadi. Jamiyat iqtisodiyotdan kelib chiqadi” [24, 17-b.]. Boshqacha qilib aytganda, Mandevil iqtisodiyotni avtonom va bundan tashqari, hukmron ijtimoiy tizim sifatida ko'ra boshladi.

Bularning barchasi “Asalarilar haqida masal” muallifiga keyinchalik boshqa mashhur ingliz iqtisodchisi Adam Smit tomonidan ishlab chiqilgan ko'plab qoidalarni oldindan bilishga yordam berdi, balki iqtisodiy fanning paydo bo'lishini ham oldindan belgilab berdi.

Biroq, A.Smit Mandevilning kitobiga nisbatan noaniq munosabatda edi. Bir tomondan, “Axloqiy his-tuyg'ular nazariyasi”da u Mandevilning “bema'ni” tizimini keskin tanqid qiladi va “bu yangi illatlarni keltirib chiqarmagan bo'lsa-da, boshqa sabablarga ko'ra mavjud bo'lgan illatlarning fosh etilishiga sabab bo'lgan, o'zlarining buzuq niyatlarini misli ko'rilmagan uyatsizlik bilan ko'rsatdilar, deb ta'kidlaydi” [41, b.302-303]. Ammo, boshqa tomondan, “uning dushmanligida yana nimadir bor edi. Smit Mandevilning argumentlari o'ziga xos shaklda ifodalangan bo'lsa-da, uning cheksiz "tabiiy erkinlik" tarafdori bo'lgan argumenti bilan mos kelishini sezmay qolmadi. Bu holat hurmatli professorni qanchalik hayratda qoldirganini o'quvchi tasavvur qilish qiyin bo'lmaydi – ayniqsa, agar u bu g'ayritabiiy masaldagi ba'zi g'oyalardan haqiqatan ham foydalangan bo'lsa [46, b.235]. Qanday bo'lmasin, "garchi Mandevilning axloqiy pozitsiyasi Smit uchun nomaqbul bo'lsa-da, uning "Xalqlar boyligi" muallifiga mafkuraviy ta'siriga shubha qilish qiyin" degan fikriga qo'shilish mumkin [1, b.302].

Bunday noaniq munosabatning sababi shundaki, A.Smit illat sohasi tomonlarini boshqacha belgilaydi: “Doktor Mandevilning faoliyatidagi asosiy xato shundaki, u barcha ehtiroslarni, ularning kuchi va yo'nalishi qanday bo'lishidan qat'i nazar, yovuz deb biladi”. Smitning fikricha, shon-shuhrat, hashamat, takabburlik, ayollik va hokazolarga intilish jamiyat uchun foydali bo'lishi mumkin va shuning uchun ularni illat deb atash mumkin emas. Bundan tashqari, puritanizmga ishora qilib, u Mandevilning axloq tushunchasi haqida shunday yozadi: "Bu bema'ni tizim o'zining kelib chiqishini xalqning xushyoqishiga ega bo'lgan va bizning

barcha ehtiroslarimizni so'zsiz yo'q qilishda fazilatga ishongan asketik ta'limotdan olgan bo'lishi mumkin" [41, b.302].

Ikki axloqshunos olim o'rtasida bahsga kirishmasdan, shuni ta'kidlaymizki, agar birinchisi o'z davrida illat deb hisoblangan odamlarning ba'zi moyilliklari jamiyat uchun foydali ekanligiga e'tibor qaratgan bo'lsa, ikkinchisi foydali insoniy fazilatlar yomon emasligini ta'kidlaydi. B. Mandevil insonni, A. Smit tsa jamiyatni oqladi. Bu Mandevilning shafqatsiz xudbinlikni inson xulq-atvorining universal xususiyati deb bilishi bilan belgilanadi, Smitning fikriga ko'ra esa, "xo'jalik faoliyati xayrixohlikka asoslangan" axloqiy tuyg'ular"ning keng doirasidan farqli ravishda inson faoliyatining yagona turidir. Bu motiv sifatida faqat xudbinlikni talab qiladi. [18, b.79]. Mandevilning fikricha, axloq jamiyatimizni ushlab turish uchun sun'iy ravishda yaratilgan. Ammo uning mevalaridan bahramand bo'lishni istasak va qiyinchiliklarga tayyor bo'lmasak, ya'ni, agar biz iqtisodiy farovonlikdan manfaatdor bo'lsak, illatlarni butunlay yo'q qilishni talab qilmasligimiz kerak. Chunki "iqtisod axloq o'rnini egallaydi va o'zi axloqiy o'lchamga – majburiyat o'lchamiga ega bo'ladi" [24, b.168]. Binobarin, xulosa shundan dalolat beradiki, "moddiy farovonlikni bilvosita ma'naviy maqsad darajasiga ko'taruvchi" "Asalarilar haqida masal" muallifining asosiy g'oyalaridan biri [18, b.97] iqtisodiy faoliyatning o'zini axloqiy determinizmdan ozod qildi. A. Smit B. Mandevildan yanada uzoqroqqa bordi, u illatlar doirasini biroz toraytirdi va shu bilan xristian dini yoki boshqa axloqiy tizim nuqtai nazaridan ko'rinmasligi mumkin bo'lgan "burjua fazilati" uchun joy ochdi. Shunday qilib, biz "Adam Smitning iqtisodiy ta'limoti Mandevilning ta'limoti bo'lib, u qadar adabiy va paradoksal emasada, balki oqilona va ilmiy jihatdan bayon etilgan" degan fikrga qo'shilamiz" [57, p.162]. Bu ta'limotning eng muhim elementi shaxsiy va jamoat manfaatlari o'rtasidagi munosabatlar masalasini hal qilishdir. Aynan Mandevil "harakatni xudbinlikka undaydigan barcha insoniy motivlarni qisqartirgan va egoizmni illatga o'xshash hodisa deb hisoblagan"

[18, 80-b.] kontsepsiyaning asoschisi hisoblanishi kerak edi, unga ko'ra, bozor munosabatlarida xudbinlik qiladigan, o'zining shaxsiy manfaatlarini ko'zlaydigan shaxs jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi.

Bularning barchasi ba'zi tadqiqotchilarga Mandevilning iqtisodiy nazariya tarixidagi hal qiluvchi ahamiyati haqida gapirishga va uni iqtisodiy individualizm asoschilaridan biri deb atashga imkon berdi [45].

Shu bilan birga, Mandevil, shubhasiz, o'z zamondoshlarining merkantilistik e'tiqodlarining ko'p qismini o'rtoqlashdi va iqtisodiyot va jamiyatni rivojlantirish maqsadini qo'yadigan "mahoratli boshqaruv"ga katta ahamiyat berdi [62]. U mamlakat gullab-yashnashining asosiy shartini tashqi savdoda ko'rdi, faol savdo balansi kontsepsiyasiga amal qildi va sanoatni davlat tomonidan rag'batlantirish tarafdori edi. "Xalqni baxtli qilishning, biz aytganimizdek, obod qilishning asosiy vositasi har kimga nimadir berishdir", deb yozadi Mandevil [10, 116-b.]. To'liq bandlikka erishish uchun uning fikricha, davlat xarajatlari, qishloq xo'jaligi va sanoatni qo'llab-quvvatlash, shuningdek, dabdaba va boylikni isrof qilish zarur, bu esa «mo'rilar tutuniga, barcha savdogarlarning tabassumiga sabab bo'ladi» [10, 60-b.], chunki ular ishlab chiqarilgan mahsulotlarga talabni yaratadi.

Biroq, Mandevilning "ko'plab ishlaydigan kambag'allar uchun halol hayot kechirishi" haqidagi g'amxo'rliqi faqat xayriya fikrlari bilan bog'liq deb o'ylamaslik kerak. Aksincha, o'zining "Asalarilar haqida masal"da, xususan, "Xayriya va xayriya maktablari haqida esse" (1723) nomli essesda u kambag'allarning ahvolini sezilarli darajada yaxshilay olmaydigan, balki faqat yaxshilanishga olib keladigan muqaddas xayriyaga qarshi chiqadi. ular qashshoqlikning to'liq chuqurligini bilishadi. Mandevilni, birinchi navbatda, maosh oluvchilarning ish haqini eng past darajaga tushirish masalasi bezovta qiladi: "qullik taqiqlangan erkin mamlakatda eng ishonchli boylik mehnatkash kambag'allarning ko'pligidir". [10, c.172], "Asalarilar haqida masal" muallifi maoshli

qullik jamiyatida xolis bo'lib, xalqning qudrati va ravnaqi uchun kambag'allar imkon qadar ko'proq mehnat qilishi, maosh olishi esa imkon qadar past bo'lishini zarur deb biladi.

"Asalarilar haqida masal"ning xolisligi turli talqinlarning paydo bo'lishiga yordam berdi. Ayrimlar uchun, yuqorida aytib o'tganimizdek, bu masal erkin bozorga asoslangan, farovonligiga individual istaklar natijasida erishiladigan jamiyat uchun madh etishdir, boshqalar uchun esa Mandevilni "halol odam va tiniq boshli" deb atashadi, chunki u "albatta, burjua jamiyatining filistlar ruhi bilan sug'orilgan tarafdoshlariga qaraganda cheksiz dadilroq va halolroq edi" va uning masali "hech qachon zamonaviy jamiyat apologiyasi emas" [32, b.623], chunki "Asalarilar haqida masal" kapitalistik jamiyat haqidagi satira bo'lib, unda uning illatlari keskin tanqid qilinadi [28, b.3].

Agar "Masal"ga nisbatan mafkuraviy noto'g'ri qarashlarni chetga surib qo'yadigan bo'lsak, uning muallifi dahosi quyidagilarda ekanligini ko'ramiz: kapitalistik tuzumning tug'ilishi davrida, iqtisodiy muammolar birinchi o'ringa qo'yilganda, u o'ziga xos fikr bildira olgan, ya'ni bu tizimning aqlli va asosan to'g'ri tavsiflagan; shu tufayli masal nafaqat uzoq vaqt davomida o'z ahamiyatini yo'qotmay, balki bugungi kunda ham dolzarbdir. Mandevilning ko'pgina zamondoshlari va biroz keyinroq Adam Smit ham paydo bo'layotgan kapitalizmdan ehtiyot bo'lishdi va shuning uchun masal o'zining ochiqligi bilan ularni g'azablantirdi. Burjua jamiyati voqeliklariga keskin va tanqidiy munosabat, ularning oddiy tavsifi ham tanqid, degan fikrni keltirib chiqaradi. Nihoyat, Xayek kabi kapitalistik tuzumning himoyachisi masalda uning apologiyasini ko'rmasdan qololmadi, chunki ko'pincha inson ko'zguda u erda aks ettirilgan narsani emas, balki u erda ko'rishni xohlagan narsani ko'rishi tabiiydir.

Shunday qilib, Mandevil pamfletini baholashdagi farqlar o'zining boshlang'ich fikri bilan belgilanadi - ba'zilar uchun kapitalizm tabiatan yomon va "Masal" uning rivojlanishiga faqat yomonlik hissa qo'shishi mumkinligini tasdiqlaydi, boshqalar

uchun esa erkin bozor iqtisodiyotining afzalligini isbotlash istagi va, hatto, yomonlik ham uning uchun foydalidir deydi. Mandevilning o'zi, mutafakkir ishining aksariyat tadqiqotchilari ta'kidlaganidek, burjua jamiyatining illatlarini to'liq anglagan holda, unga nafrat va hamdardlik his qilmagan - bunday jamiyat uchun tanqidchi yoki tarafdor bo'lmagan, u shunchaki bunday mavjudlik haqiqatiga chidagan. Puritan mutaassibligini masxara qilib, Mandevil illatlarni yo'q qilishga chaqirmaydi, balki ularning zarurligi haqida gapiradi, chunki uning fikricha, burjua fazilatlarining sababi va kapitalistik jamiyatning asosi aynan illatlardir. Mandevil o'z zamonining jamiyatini qanday bo'lsa shunday qabul qildi. U uning tavsifini berdi, uning rivojlanish omillarini aniqladi, lekin bir chetda qolib, me'yoriy baholardan o'zini tiya oldi - ijtimoiy fanda kamdan-kam uchraydigan holat va aynan mana shu axloqiy betaraflik unga bir nechta original g'oyalarni ifoda etishga imkon berdi. G'arbiy Yevropada xristian iqtisodiy axloqi o'rnini egallagan prinsipial jihatdan yangi dunyoqarash – iqtisodizmning shakllanishiga ta'sir ko'rsatdi.

6. MANDEVIL: BURJUA TURMUSH TARZI VA XRISTIAN AXLOQI O'RTASIDAGI QARAMA-QARSHILIK

Bernard Mandevil o'z davri uchun, ehtimol, birinchi bo'lib, shaxsiy erkinlik va iqtisodiy hayotning ijtimoiy tamoyillari o'rtasidagi munosabatlar masalasini ko'tardi. Mandevilning g'oyalari turli xil talqinlarni keltirib chiqardi - u haqiqiy fazilat himoyachisi va illatning targ'ibotchisi, iqtisodiyotga hukumatning faol ta'siri tarafdori va burjua jamiyatining tanqidchisi hisoblangan. Natijada, "Asalarilar haqida masal" burjua jamiyatining kamchiliklarini ochib berishda ham, iqtisod fanining tamoyillarini shakllantirishda ham sezilarli ta'sir ko'rsatdi, uning ko'plab taniqli vakillari - A. Smit, K. Marks, F.Xayek, Keyns va boshqalar e'tiborini tortdi. Umrining katta qismini Angliyada o'tkazgan Mandevil u yerda "o'z institutsional tuzilmasiga putur yetkazuvchi" kapitalistik munosabatlar allaqachon amalda rivojlanganligini sezmay qola olmadi [47, 195-b.], shu jumladan biznes etikasini ham. Boshqacha aytganda, kapitalizm asoslari shakllanar ekan, dastlab puritanlik etikasi kapitalistik ruhga o'rnatgan axloqiy cheklovlar yo'q qilina boshladi.

Aynan mana shu holat, bizningcha, "Masal"da qayd etilgan. Mandevil burjua turmush tarzi hamda xristian axloqini qarama-qarshi qo'yib, o'z zamoni jamiyatini tasvirlab berdi. Mutafakkir ularning nomuvofiqligini isbotlashga muvaffaq bo'ldi, chunki insonlarning illatlari iqtisodiyotning rivojlanishiga hissa qo'shadi va shuning uchun barcha a'zolari solih hayotga intiladigan burjua jamiyati boyib keta olmaydi. Bu erda Mandevilning tanqidining asosiy ob'ekti shundaki, bu sharoitda nasroniylik fazilati foyda olish istagi bilan qo'shilib, faqat ikkiyuzlamachilikdir: "Tijorat jamiyati, u aytganidek, odamlar ba'zan yolg'on gapirishni to'xtatadigan ma'noda hech qachon halol bo'lolmaydi, lekin odamlar endi o'z niyatlari haqida o'zlariga yoki boshqalarga yolg'on gapirmaydi, degan ma'noda halol bo'lishi mumkin bo'ladi.

Tijorat jamiyati beadab bo'lishi mumkin, Mandevil bunga yo'l qo'ygan bo'lardi, lekin u ikkiyuzlamachilik va mutaassiblikdan xoli bo'lishi mumkin" [56]. Protestantizmning ikkiyuzlamachiligining bunday shakldagi tanqidi, albatta, puritan axloqini targ'ib qilgan Mandevil zamondoshlarini g'azablantirmay qo'ymasdi.

Mandevil xristian axloqini targ'ib qilishga intilmagan. U "Asalarilar haqida masal"ga kiritilgan asarlarda, birinchi navbatda, "Axloqiy fazilatning kelib chiqishini o'rganish" (1714) asarida ishlab chiqilgan axloq nazariyasini "odamning tabiiy holatida" uchun ishlab chiqadi. J.Gobbs tarafdori bo'lgan Mandevil axloqni insoniy affektlar va xudbin intilishlarning o'zgargan shakli sifatida ko'rar edi – bu jamiyatning dono tashkilotchilari mag'rurlik va manmanlik tabiatan xudbin bo'lgan shaxsni maqtovg'a intilishga va nafratdan qochishga majbur qilishini anglaganlarida paydo bo'lgan. Mutafakkir xushomadgo'ylik yordamida odamlarni "ularning har biri uchun o'z xohish-istaklarini tiyish ularga ergashishdan ko'ra foydaliroq va shaxsiy emas, balki jamoat manfaatlarini hisobga olish yaxshiroqdir", deb hisoblaydi [10, 23-bet]. Binobarin, axloq xudbin ehtirolarni jilovlashdan iborat bo'lib, odamlarning bir-biriga nisbatan ma'lum bir burchi bo'lib, ijtimoiy hodisadir. Mandevilning bu nazariyasi u tomonidan "Jamiyat tabiatini o'rganish" asarida ishlab chiqilgan bo'lib, u "insonga tabiat tomonidan berilgan yaxshi fazilatlar va yaxshi his-tuyg'ular ham, u insonning hayotiy faoliyati bilan ega bo'lishi mumkin bo'lgan haqiqiy fazilatlar ham emasligini isbotlaydi. aqlning yordami va o'zini o'zi inkor etish, jamiyatning asosidir; ammo bu dunyoda biz axloqiy va tabiiy yovuzlik deb ataydigan narsa bizni ijtimoiy mavjudotga aylantiradigan va istisnosiz barcha faoliyatning mustahkam poydevori, hayot beruvchi kuchi va tayanchi bo'lib xizmat qiladigan o'sha buyuk tamoyildir [10, c.226].

Zamonaviy jamiyatni "insonning zaif tomonlarini to'ldirish, uning ko'plab nomukammalliklarini tuzatish, dangasaligini qondirish yoki sabrsizligini yumshatish" uchun shakllantirgan

yovuzlik edi [10, c.224-225]. Bularning barchasi, o'z navbatida, yangi ehtiyojlarni keltirib chiqaradi va, natijada, mehnat taqsimoti o'rnatiladi, bu erda tobora ko'proq "shaxslar boshqalarning manfaati uchun ishlashdan o'zlarining shaxsiy manfaatlarini topishlari va birlashgan holda bir butunni tashkil qilishlari" mumkin [10, b.237- 238]. Shu bois, "barcha jamiyatlar o'zlarining kelib chiqishi manbasini odamlarning ehtiyojlari, ularning nomukammalligi va istaklarining xilma-xilligidan olishlari kerak edi" [10, 211-b.], lekin ular qonun himoyasida, iqtisodiy taraqqiyot orqali oqilona boshqaruv va oqilona yondashuv yordamida birlashtiriladi. Ko'rib turganimizdek, bu erda iqtisodizm mafkurasining birinchi vakili deb atash mumkin bo'lgan Mandevilning jiddiy iqtisodiy g'oyalari yotadi, chunki: "Mandevilning fikricha, din, axloq va siyosat sohasidagi barcha yutuqlar o'ziga xos xususiyatlar bilan izohlanadi. iqtisodiyotning ishlashi haqida. Jamiyat iqtisodiyotdan kelib chiqadi" [24, 17-b.]. Boshqacha qilib aytganda, Mandevil iqtisodiyotni avtonom, hukmron ijtimoiy tizim sifatida ko'ra boshladi. Bularning barchasi nafaqat "Asalarilar haqida masal" muallifiga keyinchalik Adam Smit tomonidan ishlab chiqilgan ko'plab qoidalarni oldindan bilishga yordam berdi, balki, ehtimol, iqtisodiy fanning paydo bo'lishini oldindan belgilab qo'ydi.

Yuqorida ta'kidlanganidek, iqtisodchining o'zi Mandevil kitobiga nisbatan ikki xil fikrda edi, chunki "Smit Mandevilning argumentlari o'ziga xos shaklda ifodalangan bo'lsa-da, cheksiz "tabiiy erkinlik" tarafdori bo'lgan o'zining argumenti bilan mos kelishini payqamay qolardi" [46, 235-bet]. Aytish mumkinki, Mandevilning axloqiy pozitsiyasi Smit uchun nomaqbul bo'lgan taqdirda ham uning iqtisodiy nazariya asoschisiga mafkuraviy ta'siri yaqqol ko'rinib turibdi [1, 62-b.].

Mandevilning so'zlariga ko'ra, axloq bizning jamiyatimizni ushlab turish uchun sun'iy ravishda yaratilgan, ammo agar biz uning mevalaridan bahramand bo'lishni istasak va qiyinchiliklarga tayyor bo'lmasak, ya'ni. Agar biz iqtisodning

gullab-yashnashidan manfaatdor bo'lsak, u holda illatlarni butunlay yo'q qilishni talab qilmasligimiz kerak yoki "iqtisod axloq o'rnini egallaydi va o'zi ma'naviy o'lcham – majburiyat o'lchamiga ega bo'ladi" [24, 168-bet].

Binobarin, "moddiy farovonlikni bilvosita ma'naviy maqsad maqomiga ko'taruvchi" [18, 97-bet] Mandevilning asosiy g'oyalaridan biri u iqtisodiy faoliyatning o'zini axloqiy determinizmdan ozod qilganligidir. Shunday qilib, shuni ta'kidlash mumkinki, Adam Smitning iqtisodiy ta'limoti aslida Mandevilning ta'limoti bo'lib chiqishi ayondir [57, p.162]. Bu ta'limotning eng muhim elementi shaxsiy va jamoat manfaatlarini o'rtasidagi munosabatlar masalasini hal qilishdir. Aynan Mandevil xudbinlikni illat deb hisoblagan [18, 80-bet] bo'lib, unga ko'ra, shaxs o'zining shaxsiy manfaatlarini bozor munosabatlarida xudbinlik bilan ko'zlab, jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi, degan tushunchaning asoschisi hisoblanishi kerak edi. Bularning barchasi tadqiqotchilarga Mandevilning iqtisodiy nazariya tarixidagi hal qiluvchi ahamiyati haqida gapirishga va uni iqtisodiy individualizm asoschilaridan biri deb atashga imkon berdi [45].

Mandevil mamlakat gullab-yashnashining asosiy shartini tashqi savdoda ko'rdi. Mutafakkir faol savdo balansi kontseptsiyasiga amal qildi, shu bilan bir qatorda, sanoatni davlat tomonidan rag'batlantirish tarafdori edi. Mutafakkir xalqni baxtli qilish uchun har bir kishiga mehnat qilish imkoniyatini yaratish zarur, degan fikrda edi [10, 116-bet], buning uchun ham qishloq xo'jaligini, ham sanoatni qo'llab-quvvatlashni davlat tomonidan sarflanishi zarur degan fikrni oldinga surdi [10, c.60].

Biroq, Mandevilning ishchilar uchun adolatli daromad olish haqidagi g'amxo'rliqi faqat xayriya fikrlari bilan bog'liq deb taxmin qilish noto'g'ri bo'lar edi. Aksincha, "Xayriya va xayriya maktablari to'g'risida esse"da u kambag'allarning ahvolini sezilarli darajada yaxshilay olmaydigan, balki ularni qashshoqlik chuqurligidan xabardor qiladigan muqaddas xayriyaga qarshi chiqadi. Mandevil, birinchi navbatda, yollanma ishchilarning ish

haqini eng past darajaga tushirish bilan shug'ullanadi. Natijada, bu uning "Masal"ning turli xil talqinlarini keltirib chiqardi. Masalan, kimlardir uchun bu masal mudofaa bo'lsa, boshqalar uchun uning masali "zamonaviy jamiyat uchun aslo uzrli emasdi" [32, 623-b.], chunki "Asalarilar haqida masal" kapitalistik jamiyat haqidagi kinoyadir, unda ushbu jamoyatning illatlari keskin tanqid qilinadi. Ushbu illatlar, bunday talqinda, burjua jamiyatiga xos bo'lgan chuqur qarama-qarshiliklar" sifatida namoyon bo'ladi [28, c.3].

7. MANDEVILNING AXLOQ VA MA'NAVIY MADANIYATNI RIVOJLANTIRISH HAQIDAGI G'OYALARINING KEYINGI TAQDIRI TO'G'RISIDA

Mandevil g'oyalarining keyingi taqdiri qanday? U axloq va, umuman, insoniyat ma'naviy madaniyati rivojiga qanday ta'sir ko'rsatdi?

Agar Mandevilning ingliz ma'rifat davri odob-axloqiga ta'siri haqida gapiradigan bo'lsak, unda, birinchi navbatda, F. Xatcheson, D. Yum, A. Smit kabi faylasuf-olimlarning nomlarini tilga olishimiz kerak.

Xatcheson san'at va axloqning taniqli nazariyotchisi edi. 1730-1746 yillarda Shotlandiyadagi Glazgo universitetida axloq falsafasi kafedrasini boshqargan. Xatcheson o'zining "Go'zallik va fazilat haqidagi g'oyalarimizning kelib chiqishini o'rganish" (1725) nomli asosiy asarida Sheftsberining axloqiy va estetik konsepsiyalarini himoya qildi va rivojlantirdi. Shu bilan birga, u Mandevil bilan ochiqdan-ochiq munozaralar olib bordi va uning axloqning kelib chiqishi va mohiyati haqidagi nazariyasini tanqid qildi. Xatcheson insonning xudbin tabiatini inkor etib, odamlarga "saxiylik instinkti" berilgan va ular tabiiy xayrixohlik va mehribonlikka ega ekanligini ta'kidladi. U inson tabiati "umumiy sevgi va o'zaro xizmat uchun yaratilgan" deb e'lon qildi. "Axloqiy fazilat"ni har tomonlama barbod qilgan Mandevilga e'tiroz bildirgan Xatcheson fazilat eng oliy qadriyat ekanligini, u "barcha zavqlardan ustundir" va "barcha odamlarning fikricha, asosiy baxt" ekanligini ta'kidladi. Shunday qilib, Xatcheson xuddi Sheftsberi singari Mandevilga qarshi chiqib, axloqni odamlar hayotining ijtimoiy sharoitlaridan ajratib turuvchi, mavjud ijtimoiy munosabatlarda illatlar va yovuzliklarning mavjudligini e'tiborsiz qoldiradigan tug'ma "axloqiy tuyg'u" nazariyasi tarafdori edi.

David Yumning axloqiy qarashlari boshqacha tabiatga ega edi. U Britaniya faylasufi Sheftsberi hamda Xatcheson g'oyalarini

Mandevil axloqining alohida qoidalari bilan sintez qilishga harakat qildi. Axloqiy tuyg'u nazariyotchilariga ergashib, Yum "axloq qoidalari bizning fikrimiz xulosasi emas", "biz axloqni hukm qilishdan ko'ra his qilamiz ..." deb hisoblardi. Ammo Sheftsberi va Xatchesonning axloqiy tuyg'u axloqning manbai va asosi ekanligi haqidagi tezislarni qabul qilib, Yum bu tuyg'uni shunchaki "umumiy xayrixohlik"ga tushirmadi, garchi u go'yoki o'ziga xos "hamdardlik" mavjudligini inkor etmasa ham, bir-biriga nisbatan har bir insonga xos xususiyat ekanligini ta'kidladi. D.Yumning fikricha, "odamlar tabiatan xudbindir" va shuning uchun altruizm inson faoliyatining yagona motivi bo'la olmaydi. Biroq, hamdardlik hissi odatda shaxslarning xudbin intilishlaridan ustun turadi. Bundan tashqari, jamiyatda odamlar o'rtasidagi ijtimoiy aloqalarni yanada mustahkamlaydigan "o'zaro xayrixohlik almashinuvi" ham mavjud.

1759 yilda ingliz iqtisodchisi Adam Smitning "Axloqiy his-tuyg'ular nazariyasi" nashr etildi, unda "hamdardlik" tamoyili Yumga qaraganda ko'proq darajada axloqning universal asosi sifatida namoyon bo'ladi. Smit o'zidan oldingi Sheftsberi va Xatchesonni ma'qullagan holda yozgan va Mandevilni tanqid qilib, masal muallifini axloqning "axloqsiz tizimini" ishlab chiqqani uchun qoralagan. Biroq, A.Smit Mandevil odamini o'zining xudbinligi va shaxsiy manfaati bilan so'zsiz qoraladi deb o'ylamaslik kerak. Mandevilning ko'pgina g'oyalari ingliz siyosiy iqtisodining kelajakdagi klassikasiga katta taassurot qoldirdi. Bu, ayniqsa, Mandevilning iqtisodiy qarashlariga, shuningdek, odamlar hayotida moddiy manfaatlarning muhimligini, ularning farovonlik va boylikka doimo intilishini ta'kidlagan "Fable" qismlariga tegishli edi. Smit nafaqat bunday istakni axloqsizlik deb hisoblamadi, balki Mandevilga ergashib, u "bizni yerni ming xil usulda ishlashga, kulbalarni uylar bilan almashtirishga, ulkan shaharlar qurishga, ilm-fan va san'at yaratishga undaydi, bizning mavjudligimizni olijanob va zavqlantiradi", deb ta'kidladi.

Mandevilning A.Smitga ta'siri uning asosiy asari "Xalqlar boyligining tabiati va sabablarini o'rganish"da ko'proq ochib berilgan. Bu asarda hamdardlik tamoyili o'z o'rnini egoizm tamoyiliga, umuminsoniy xayrixohlik esa o'z manfaati va manfaati haqida qayg'urishga yo'l ochadi. Inson o'z maqsadiga erishish ehtimoli ko'proq, deb yozadi A.Smit, agar u boshqa odamlarning insoniyligiga emas, balki ularning xudbinligiga murojaat qilsa, agar u o'z ehtiyojlari haqida emas, balki ularning foydalari haqida gapirsa. "Menga kerak bo'lgan narsani bering, shunda siz o'zingizga kerak bo'lgan narsani olasiz ... Biz bir-birimizga kerak bo'lgan xizmatlarning aksariyatini shu tarzda olamiz" degan [41].

Mandevildan nafaqat faylasuflar va iqtisodchilar ta'sir ko'rsatdi. Mandevil g'oyalari, ayniqsa, Sheftsberi bilan bo'lgan polemikalarining ta'sirini XYIII asr ingliz adabiyotida ham kuzatish mumkin. Avvalo, bu Henri Filding ("Tom Jons - topib olingan bola hikoyasi") va Smollett romanlariga tegishli. Ular o'z romanlarida burjua jamiyati axloqini real tasvirlab, uning illatlarini fosh etgan.

Fransuz ma'rifatparvarlari ham Mandevil qarashlari bilan ko'p umumiyliklarga ega. Helvetsiy, ayniqsa, masal muallifiga yaqin. Biroq, Helvetsiy, boshqa frantsuz materialistlari singari, Mandevildan ham uzoqroq bo'lib, "ratsional egoizm" nazariyasini ishlab chiqdi, va ushbu nazariya, fikrimizcha, Ma'rifat davri etikasida keng tarqaldi. Bu nazariyaning mohiyati xudbinlikni oqilona cheklash, ehtiroslar va affektlarni jilovlash orqali shaxsiy manfaatni jamoat manfaatlari bilan uyg'unlashtirish edi. Shu bilan birga, frantsuz mutafakkirlari Lokk g'oyalarini rivojlantirar ekan, shaxsning axloqiy fazilatlarini shakllantirishda, inson tabiatini takomillashtirishda tarbiya va tashqi sharoitlarning rolini alohida ta'kidladilar. Bu jihatdan ular insonlarning egoistik tabiatini qayta tiklash imkoniyatlari haqida juda pessimistik bo'lgan Mandevildan ham ustun edilar.

Yana bir buyuk frantsuz mutafakkiri Jan-Jak Russoga kelsak, yetakchi tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, uning axloqiy qarashlari

bilan Mandevilning qarashlari o'rtasidagi yaqinlik haqida gapirishning iloji yo'q. Zero, frantsuz mutafakkiri inson tabiatan ezgulik, yomonlik emas, odamlarga ularning tabiatini yumshatuvchi, xudbinlik mayllarini cheklaydigan va jilovlaydigan rahmdillik xos, deb hisoblagan. Ammo, boshqa tomondan, aynan Russo Mandevilning fikrlarini, aniqrog'i, ijtimoiy taraqqiyotning antagonistik tabiati haqidagi taxminlarini ishlab chiqish va chuqurlashtirishga qodir edi. Shu munosabat bilan Russoning "Fan va san'at to'g'risida" risolasining mazmunini eslash kifoya, unda quyidagi tezis ilgari surilgan - "fan va san'at o'z kelib chiqishi uchun bizning illatlarimiz tufayli qarzdordir ..." [33].

Va, nihoyat, Fransua Mari Charl Furye - fransuz faylasufi, sotsiologi, utopik sotsializm vakillaridan biri, Furyerizm tizimining asoschisi, "feminizm" atamasi muallifiga kelsak, uning ba'zi g'oyalari Mandevilning bayonotlari bilan mos kelishiga e'tibor qaratish lozim. Fransuz utopik sotsialisti burjua jamiyati tartiblari hamda axloqini halokatli tanqid ostiga oldi, uning fikricha, insonga xos ijobiy axloqiy fazilatlarni buzib, xudbinlik, yolg'on va hasad hukmronligiga olib keldi. Furyening ta'kidlashicha, "tsivilizatsiya tizimi, ya'ni burjua tuzumi, xuddi qarg'a chirigan go'sht bilan oziqlangani kabi jinoyat bilan oziqlanadi". Ayniqsa, Furyening Mandevil bilan deyarli bir xil tilda savdo olamida hukm surayotgan "zafarli aldash"ni fosh qilgani, pul kuchi bilan vujudga keladigan adovat va raqobatni ochib bergani qiziqdir.

Mandevil barcha holatlarda XYIII asr va ayniqsa XIX asr mutafakkirlariga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatdi, deb hisoblash xato bo'lar edi. Ingliz axloqshunosi keyingi avlod faylasuflari tomonidan mustaqil ravishda ishlab chiqilgan g'oyalarni boshqalardan oldin his qilish va ifodalash imkoniyatiga ega bo'lgan deb hisoblash to'g'riroq bo'ladi. Ammo bu holatda ham, "Masal" muallifining ijtimoiy fikr tarixidagi xizmatlarini inkor etib bo'lmaydi, chunki Mandevil, har qanday holatda ham, burjua

jamiyati tarafdorlariga qaraganda, filistyorlar (fikri tor kishilar) ruhi bilan sug'orilganidan ko'ra cheksiz dadilroq va halolroq edi.

"Asalarilar haqida masal" XYIII asrga tegishli bo'lsa han, biroq, Mandevilning falsafiy merosiga qiziqish XIX-XX asrlarda ham yo'qolmadi. Albatta, "Asalarilar haqida masal" bugun ham kitobxon e'tiborini tortadi. Qolaversa, bu o'zbek kitobxoniga Mandevilning ham axloqini, ham uning butun falsafiy merosini o'rganishni davom ettirish imkonini beradi. "Masal"ning ma'naviy madaniyat tarixini o'rganuvchi, o'tmishdagi ijtimoiy-falsafiy tafakkur yaratgan barcha boyliklarga qo'shilishga, ularni tanqidiy o'zlashtirishga intilayotgan barcha kishilar qiziqish bilan o'qishi mumkin.

XOTIMA

XYII asr oxiri - XYIII asr boshlaridagi ingliz faylasuflarining axloqiy g'oyalari yagona yo'nalishni tashkil etuvchi yaxlit axloqiy tushunchalarni ifodalaydi. Ularni "axloqiy tuyg'u" tushunchasi orqali axloqni oqlashning umumiy vazifasi birlashtirdi. Britaniya axloqshunoslari, ehtimol, falsafa tarixida birinchi marta tuyg'uga umumiy va umuminsoniy xususiyat berib, axloqni noratsional axloqiy tuyg'u asosida asoslashga harakat qilishdi. Unga qadar har qanday his-tuyg'ular aql bilan solishtirganda kamroq qimmatli narsa deb hisoblangan. Bu ularga axloqiy harakatlar va hukmlarning o'ziga xosligi va avtonomligi haqidagi savolni ko'tarishga imkon berdi.

XYIII asr boshlarida ingliz faylasuflari tomonidan yaratilgan "axloqiy tuyg'u" axloqiy tushunchalarining ma'nosi "tabiatda altruistik" bo'lgan va egoistik harakatlarni siqib chiqaradigan tabiiy affektlarning mavjudligini tan olishdan iborat. Ular ham individual harakatlar motivi, ham jamoat axloqining asosi bo'lib, axloqiy hayotda muhim rol o'ynaydi.

Ko'rib chiqilayotgan axloqiy nazariyalarning kontseptual apparati quyidagi asosiy kategoriyalardan iborat: "axloqiy tuyg'u", "hissiyot", "axloq", "hamdardlik", "xayr-ehson" va boshqalar.

Mutafakkirlarning har birining asarlarida "axloqiy tuyg'u" ta'rifiga yondashuvlarning umumiyliigi ba'zi nuanslar, turli jihatlar va uning namoyon bo'lish usullariga urg'u berish bilan bog'liq.

Ma'rifat davrining ingliz axloqshunoslari axloqni ichki kechinmalarning ma'lum ijtimoiylashuvi kontekstida o'rgana boshladilar. Avvalgi avlod axloq falsafasida axloqning ijtimoiy me'yorlari, birinchi navbatda, mukofot va jazo tizimi orqali inson xatti-harakatlariga ma'lum cheklovlar qo'yuvchi, tashqi ko'rinish sifatida talqin qilingan.

Har bir faylasuf yondashuvlarining umumiyliigi va o'ziga xosligi axloqni asoslashda axloqiy tuyg'u va aql o'rtasidagi

munosabatlar muammosini hal qilishga ta'sir ko'rsatdi. Axloqiy xulq-atvorni oqlaydigan maqsadni tanlashda "axloqiy tuyg'u"ga motivatsion rolni belgilash, ular kognitiv ongda muhim funktsiyani ham ko'rdilar, bu esa ushbu maqsadga erishish vositalarini tanlashdan iborat edi. Sheftsberi, masalan, axloqiy tuyg'uning insonning haqiqiy tabiatiga muvofiqligi mezonlarini belgilaydigan aql-idrok ekanligiga e'tibor qaratdi, unga muvofiq harakatlar (axloqiy tuyg'u) ham individual, ham ijtimoiy asosni tashkil qiladigan xudbin intilishlarni cheklash orqali baxtga erishish. Mandevilning ta'kidlashicha, axloqiy tuyg'u o'zining ezgu harakatlari va baholarida shubhasizdir, harakatlarning buzuqligi esa aqlning noto'g'ri harakati natijasidir. Axloqiy tuyg'u yaxshilikni maqsad sifatida belgilaydi va biluvchi aqlning roli harakatni haqiqiy ezgulikka yo'naltirishdir.

Axloqiy tuyg'u nazariyotchilari axloq va din o'rtasidagi kontseptual farqga yondashdilar, bu "ilohiy sanktsiyalar" va "oliy mavjudot" hokimiyatidan mustaqil bo'lib chiqadigan axloqiy motivatsiyaning o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash asosida amalga oshirildi. Umuman olganda, ingliz mutafakkirlari falsafasining mazmuni va nazariyalarining mafkuraviy kelib chiqishidagi kommunikatsiyalarning ijtimoiy-madaniy tahlili shuni ko'rsatdiki, axloqiy tuyg'u va aqlning roli haqidagi umumiy pozitsiyaga Xobbsning ratsionalizmi, Mandevilning utilitarizmi va Lokkning sensualizmi ta'sir qilgan..

XYIII asr boshidagi ingliz axloqshunoslari axloqiy tuyg'uni axloqning asosi deb bilishgan. Ular inson o'z fazilatining ongidan qoniqishni his qiladi va qilgan axloqsiz xatti-harakatlari tufayli azoblanishiga qodir, deb ishonishgan. Ana shu tabiiy tuyg'ular inson axloqining garovi, uning manbai va haqiqiy poydevoridir deb hisoblashgan, ya'ni, ular uchun inson tasodifiy holat tomonidan yaratilgan o'zgaruvchan tasvirdir.

Aql-zakovat davrining ingliz mutafakkirlari axloqiy baholash jarayonida axloqiy farqlarning haqiqiy namoyon bo'lishi hamda mavjudligini o'rganishni muhim deb bilishgan. Ular kundalik

hayotda odamlarni nafaqat axloqiy tuyg'u, balki ushbu motivning harakatlarning o'zi va natijalari ko'rinishida namoyon bo'lishi bilan boshqaradi, deb ishonishgan. Mohiyatan, ular tomonidan falsafiy tafakkur tarixidagi eng buyuk tizimni aynan axloqni asoslash uchun qurilgan.

O'tkazilgan tadqiqotda mutlaq xolislikka da'vo qilmasdan, ingliz "axloqiy tuyg'u" maktabi vakillarining asarlarida ko'tarilgan masalalarga e'tibor qaratildi, bu esa zamonaviy axloqshunoslik fanining fundamental muammolariga mos keladigan nazariy jihatdan muhim aspektlarga qaratilgan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Автономов В.С. Модель человека в экономической науке. – СПб.2001.
2. Антология мировой философии. В 4-х т. Т.2. Европейская философия от эпохи Возрождения по эпоху Просвещения. - М.: Мысль, 1970.
3. Артемьева О.В. Английский этический интеллектуализм 18-19 вв.- М., 2011.
4. Аристотель. Соч. в 4-х т. - М., 1978.
5. Апресян Р.Г. От «дружбы» и «любви» – к «морали»: об одном сюжете в истории идей // Этическая мысль: Вып. 1. М., 2000. С. 183–184.
6. Барг М.А. Шекспир и история.- М., 1979.
7. Баткин Л.М. Итальянские гуманисты: стиль жизни, стиль мышления. - М., 1978.
8. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса. - М., 1965.
9. Берестов И.В. и др. Методологические споры вокруг истории философии//Аналитическая история философии: методы исследования. – Новосибирск, 2019. – С.1-147.
10. Бернард Мандевиль. Басня о пчелах, или Пороки частных лиц – блага для общества.- М.: Наука, 2000.
11. Богомолов А.С., Ойзерман Т.И. Основы теории историко-философского прогресса. - М.: Наука, 1983.
12. Боэций. Утешение философией. - М.: Наука, 1990.
13. Бычко И.В., Бычко А.К., Шадманов К.Б. и др. Методологический анализ историко-философского знания.- Киев, 1984.
14. Вебер М. Избр.произв. - М.: Прогресс, 1990.
15. Гобс Томас. Избр.произв. в двух томах. - М., 1964.
16. Горфункель А.Х. Философия эпохи Возрождения. - М., 1980.

17. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры.- М., 1972.
18. Дюмон Л. Homo aequalis. Генезис и расцвет экономической идеологии. – М., 2000.
19. Заховаева А.Г. Философия и ее смысл. – М., 2017.
20. Зеленкова И.Л. Этика. - Мн., 2003.
21. История этических учений. - М., 2003.
22. История философии в разных ракурсах: идеи, концепции, методы. – М.: Центр гуманитарных инициатив, 2022.
23. История философии-Википедия. <https://www.wikidata.org/wiki/Q27654>. дата обращения 20.04.2023.
24. Козловски П. Общество и государство: неизбежный дуализм. - М., 1999.
25. Кондорсе Ж. Эскиз исторической картины прогресса человеческого разума. - М., 1936.
26. Кон И.С. Словарь по этике.- М.: Политиздат, 1989.
27. Культура эпохи Возрождения и Реформации. - М., 1981.
28. Кованов К.И. Социальные воззрения английского просветителя XVIII в. Бернарда Мандевилья: Автореф. дис. ...канд.историч.наук.- М., 1985.
29. Мур Дж. Принципы этики. – М., 1989.
30. Локк Джон. Сочинения в 3-х т. - М.: Мысль, 1985 - 1988.
31. Мандевиль Б. Басня о пчелах. – М.: Мысль, 1974.
32. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Изд-е 2-е. Т. 23..
33. Мееровский Б.В. Бернард Мандевиль и его «Басня о пчелах»// Мандевиль Б. Басня о пчелах. – М.: Мысль, 1974. – с.5-43.
34. Нарский И.С. Джон Локк и его теоретическая система//Локк Джон. Соч. в 3-х т. Т.1. – М.: Мысль, 1985.

35. Новая философская энциклопедия. В четырех томах.- М.: Мысль, 2010. –с.488-489.
36. Рассел Б. Историй Западной философии. М., 1959.
37. Рутенбург В.И. Общество Возрождения. // Культура Возрождения и общество. М.: Наука, 1986.-с. 3-7.
38. Современная Западная философия.- М., 1991.
- 39.Соколов В.П. Спиноза. - М.: Мысль, 1973.
- 40.Спиноза Барух. Этика. - М.-Л., 1972.
41. Смит А. Теория нравственных чувств. – М.,1997.
- 42.Уколова В.И. «Последний римлянин» Боэций. - М., 1987.
- 43.Философия и ее история. Дискуссии. – Новосибирск, 2021.
- 44.Фролов И.Т. Перспективы человека. - М., 1979.
45. Хайек Ф. Индивидуализм и экономический порядок. – М.,2000.
46. Шумпетер Й. История экономического анализа. В 3х т. –СПб.,2001.
- 47.Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия. – М., 1995.
- 48.Шадманов К.Б. Английская духовность и язык. – LAP LAMBERT Academic publishing, Германия, 2015. Он же. Особенности становления и развития англ.фил-фии Возождения: Дис. ... д-ра филос.наук. – Т.,2006.
49. Шпилькин Ю.Н. Евразийский дискурс философии. - М., 2014.
50. Шефтсбери А. Эстетические опыты. - М.: Наука, 1995 г.
51. Юм Давид. Исследование о человеческом уме. 2-ое изд., 1916.
52. Энтони Готлиб. Мечта о просвещении. Рассвет философии Нового Времени. – М.: Альпина нонфикшн, 2020.
53. Этика. Под ред. Гусейнова А.А. - М., 2000.

54. Bennet J.V. Locke, Berkeley, Hume, Central themes. Oxf, Clarendon Press. 1971.

55. Goldsmith M.M. Mandeville and the Spirit of Capitalism//J.of British Studies. Vol.17, N1(Autumn,1977).

56. Horne T.A. Envy and Commercial Society: Mandeville and Smith on "Private Vices, Public Benefits"//Political Theory.Vol.9, N4(Nov.1981).

57. Halevy E. La formation de radicalism philosophique. V.1. – Haris, 1901.

58. Klenner H. Nachwort-John Locke. Burgerliche Gesellschaft und Staatsgewalt. Social politische Schriften. – Leipzig, 1980..

59. Price R. A Review of the Principal Questions in Morals. Particularly Those reflecting the Origin of Our Ideas of Virtue, Its Nature, Relation to the Deity, Obligation, Subject-Matter, and Sanctions». L., 1758.

60. Sidgwick H. The Methods of Ethics». L., 1874.

61. Shadmanov K. Sovereign Uzbekistan and Issues of Philosophical Terminology // XXI World Congress of Philosophy. Abstracts. - Istanbul, Turkey, 2003.

62. Rosenberg N. Mandeville and Laissez-Faire//J.of History of Ideas.v.24, N2 (Apr.-June,1963).

63. Parry R. Ancient Ethical Theory. In: The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Fall 2014 Edition. Accessed Jan.28, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/fall2014/entries/ethics-ancient/>.

64. Sharonh L., Sreedhar S. Hjbbes's Moral and Political Philosophy. In: The Stanford Encyclopedia of Philosophy. Spring 2019 Edition. Accessed March 24, 2020. <https://plato.stanford.edu/archives/spr.2019/entries/hobbes-moral/>.

65. Shadmanov K.B. On the Linguo-Philosophical Nature of Socio-Ethical Vocabulary. In: Skase Journal of Literary and Cultural Studies (SJLCS), Vol.2.-2020, N1.(Slovakia). - Pp.69-74.

66. Shadmanov K., etc. Succession and correlation of ancient Greek, IX-XIII centuries. Central Asian and XIY-XYI centuries European philosophical thought – In: Revista Internacional de filosofía y teoría social cesa-fces-universidad del Zulia. Maracaibo-Venezuela. ISSN 1315-5216 / ISSN-E: 2477-9555; Utopia Y Praxis Latinoamericana. Año: 23, n° 82 (Julio-Septiembre), 2018, pp. 441-445.

67. Internet Encyclopedia of Phylosophy, 2020.

68. Shaftsberry A. Characteristics of Men, Manners, Opinions, Times. Vol.2, London, 1900.

Addenda I

ETIKA ATAMALARINING QISQACHA IZOHLI LUG‘ATI

Avtoritarizm – axloqdagi dogmatizm shakllaridan biri bo'lib, u axloqiy talablarni asoslash usulidir.

Avtoritet (obro') – intizomning bir shakli, odamlarning e'tiqodlari va xatti-harakatlariga ta'sir qilish orqali odamlar faoliyatini tartibga solish va boshqarish usulidir.

Adolat - axloqiy ong tushunchasi bo'lib, u yoki bu qadriyat yoki yaxshilikni emas, balki uning bir-biri bilan umumiy munosabatini va shaxslar o'rtasidagi o'ziga xos taqsimotni ifodalaydi.

Aksiologiya (axloqiy) - falsafiy masalalarni o'rganuvchi axloqiy qadriyatlar nazariyasi. Maxsus falsafiy fan sifatida iqtisodiy, estetik, axloqiy, tarixiy va boshqa qadriyatlarning mohiyatini o'rganuvchi falsafa fani nisbatan yaqinda, 19-asrning ikkinchi yarmida paydo bo'ldi.

Ayb (aybdorlik) - bu to'g'rilikka qarama-qarshi pozitsiya (holat) bo'lib, unda shaxs o'zini axloqiy yoki huquqiy normalarni buzgan, huquqbuzarlik yoki jinoyat sodir etgan deb topadi.

Altruizm - bu boshqa odamlarga rahm-shafqat qilishni buyuradigan axloqiy tamoyil, ularga fidokorona xizmat qilish va ularning yaxshiligi va baxti uchun o'zini-o'zi rad etishga tayyor bo'lish.

An'ana - bu o'ziga xos barqarorlik va odamlarning oldingi avlodlardan meros bo'lib qolgan xulq-atvor shakllarini o'zgarmagan holda saqlashga qaratilgan sa'y-harakatlari bilan tavsiflangan odatlarning turi (yoki shakli)

Axloqsizlik - bu shaxsning qarashlari, xulq-atvori va turmush tarzi, shuningdek, siyosiy guruh yoki partiya, korruptsiyalashgan klanlar va korporatsiyalar tomonidan olib borilayotgan siyosatning o'ziga xos xususiyati bo'lib, ular

ijtimoiy va birinchi navbatda umuminsoniy axloqiy me'yorlarga nigilistik munosabatga asoslangan.

Apatiya - stoitsizm etikasining asosiy tushunchalaridan biri bo'lib, aqliy muvozanatni, his-tuyg'ular va ehtiroslar ong faoliyatiga xalaqit bermasa, tinchlik holatini bildiradi.

Asketizm - har qanday ijtimoiy maqsadlarga erishish yoki axloqiy o'zini-o'zi saqlab qolish uchun o'z-o'zidan voz kechishni, dunyoviy ne'mat va lazzatlardan voz kechishni, shahvoniy intilishlarni bostirishni belgilaydigan axloqiy tamoyil.

Ataraxiya - qadimgi yunon axloqining toifasi bo'lib, xotirjamlik, xotirjamlik va xotirjamlik holatini tavsiflaydi.

Axloq - bu axloqning sinonimi bo'lgan tushunchadir

Achinish - boshqa shaxsga uning ehtiyojlari va manfaatlarining qonuniyligini tan olishga asoslangan munosabat; boshqa odamning his-tuyg'ulari va fikrlarini tushunish, uning intilishlarini ma'naviy qo'llab-quvvatlash va ularni amalga oshirishga hissa qo'shishga tayyorlikda ifodalanadi

Baxt - axloqiy ong tushunchasi sifatida insonning yashash sharoitlaridan, hayotning to'liqligi va mazmunliligidan, insoniy maqsadini amalga oshirishdan eng katta ichki qoniqishga mos keladigan holatini anglatadi

Baholash (axloqiy) - ijtimoiy voqelikning turli hodisalarini axloqiy ong bilan tasdiqlash yoki qoralash, bunda u harakatning muvofiqligi yoki nomuvofiqligini belgilaydi

Beadablik - bu jamiyat madaniyatiga, uning ma'naviy va ayniqsa axloqiy

Birdamlik - rahm-shafqat, umumiy manfaatlarni anglash va umumiy maqsadlarga erishish zaruriyatiga asoslangan yordam va yordam

Burch - axloqning asosiy kategoriyalaridan biri; barcha odamlarga birdek taalluqli bo'lgan axloq talabini aynan shu shaxsning hozirgi holati va holatiga qarab shakllantirilgan shaxsiy vazifasiga aylantirish

Vatanparvarlik - ijtimoiy-siyosiy va axloqiy tamoyil bo'lib, umumlashtirilgan shaklda Vatanga muhabbat, manfaatlar haqida qayg'urish va uni dushmanlardan himoya qilishga tayyorlikni ifodalaydi

Vijdon - axloq va inson shaxsiyati o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ifodalovchi, shaxsning o'zini axloqiy nazorat qilish, o'zi uchun axloqiy burchlarni mustaqil ravishda shakllantirish, ularni bajarishni talab qilish va o'zini o'zi baholash qobiliyatini tavsiflovchi axloq kategoriyasi. harakatlar.

Voluntarizm - axloqiy faoliyatni tushunishning sub'ektiv printsiipi; to'g'ridan-to'g'ri o'zboshimchalik bilan tavsiflangan shaxsning shaxsiy pozitsiyasi, harakatlari va qarashlarining tavsifi

Gedonizm - axloqiy fikrlash tarixida axloqni asoslash, uning mohiyati va maqsadlarini izohlash uchun keng qo'llaniladigan usuldir

Gumanizm - bu dunyoqarash tamoyili (shu jumladan, axloqiy) inson imkoniyatlarining cheksizligi va uni yaxshilash qobiliyatiga ishonish, shaxsning qadr-qimmatini himoya qilish erkinligini talab qilish, insonning o'zini tutish huquqi g'oyasi baxt va uning ehtiyojlari va manfaatlarini qondirish jamiyatning asosiy maqsadi bo'lishi kerak

Gunoh - bu insonning aybi haqidagi maxsus diniy tushunchani ifodalovchi tushuncha: bu jamiyat yoki boshqa shaxs oldida emas, balki Xudo oldida aybdorlikdir

Deontologiya - axloqning burch va umuman nima kerakligi muammolari bilan shug'ullanadigan bo'limi (axloq talablarini ko'rsatmalar shaklida ifodalovchi barcha narsalar)

Dogmatizm - bu muayyan qoidalarni (fikrlar, ta'limotlar yoki me'yorlar) dogma-postulatlar yoki so'zsiz amaliy tamoyillar sifatida tanqidsiz qabul qilish bilan tavsiflangan fikrlash usuli

Do'stlik - bu umumiy manfaatlar va o'zaro mehr-muhabbatga asoslangan shaxslararo munosabatlar

Jasorat - bu qahramonlik harakati, insondan juda ko'p iroda va kuch talab qiladigan, favqulodda qiyinchiliklarni engish bilan bog'liq bo'lgan, ijtimoiy foydali bo'lgan, natijasi oddiy harakatlar natijalaridan miqyosda oshib ketadigan harakat.

Jinoyat - bu xayrixohlik va ezgulikka qarama-qarshi bo'lib, tabiati va maqsadiga ko'ra axloqiy jihatdan yomon bo'lgan harakatdir

Jinoyat (axloqda) - axloqiy g'oyalar va qadriyatlarni qo'pol ravishda buzadigan, odamlarning ma'naviy va jismoniy azoblanishiga olib keladigan, tabiiy va madaniy-tarixiy muhitni buzadigan, tinchlikka tahdid soladigan harakat yoki harakat

Ideal - bu eng yuqori axloqiy talablarni o'z ichiga olgan axloqiy ong tushunchasi va axloq toifasi, uni amalga oshirish inson tomonidan kamolotga erishishga imkon beradi

Ikkiyuzlamachilik - salbiy axloqiy fazilat bo'lib, ochiq-oydin axloqsiz xatti-harakatlar (g'arazli manfaatlar, tayanch maqsadlar yo'lida va g'ayriinsoniy maqsadlar yo'lida qilingan) axloqiy ma'no, yuksak maqsadlar va insonparvarlik maqsadlari bilan ifodalanishidan iborat

Insonparvarlik - odamlar o'rtasidagi kundalik munosabatlarga nisbatan insonparvarlik tamoyilini ifodalovchi axloqiy sifatdir

Intizom - bu jamoa ichidagi harakatlar izchilligini, odamlar tomonidan belgilangan qoidalarni majburiy o'zlashtirish va amalga oshirishni, shuningdek, ushbu tartibni amalga oshirish usullarini ta'minlaydigan odamlarning xatti-harakatlarining ma'lum bir tartibi

Ishonch - bu boshqa shaxsning xatti-harakatlariga va o'ziga nisbatan munosabati (umumiy ishda sherik, shartnoma bo'yicha sherik, rahbar, do'st), uning to'g'riligiga, sodiqligiga, halolligiga, halolligiga, samimiyligiga ishonchga asoslangan

Irratsionalizm - bir qator G'arb axloqiy nazariyalariga xos bo'lgan axloq tabiatini izohlashning uslubiy tamoyilidir

Itoatkorlik - bu hokimiyat (odam yoki xudo) yoki vaziyatlar oldida o'z qadr-qimmatini pasaytirishda ifodalangan va tashqi kuchlarga bo'ysunishni, taqdirga bo'ysunishga tayyorlikni keltirib chiqaradigan axloqiy sifatdir

Izzati nafs - bu shaxsning o'ziga bo'lgan hurmatini, uning qadr-qimmatini tan olish asosida ifodalovchi axloqiy tuyg'u

Kamtarlik - bu inson o'z ixtiyori bilan ijtimoiy intizom talablariga bo'ysunadigan, o'z ehtiyojlarini ma'lum bir jamiyatda mavjud bo'lgan odamlarning moddiy turmush sharoitlariga mos ravishda cheklaydigan, barcha odamlarga hurmat bilan munosabatda bo'lgan, kichiklarga zarur bag'rikenglik ko'rsatadigan sifatdir, odamlarning kamchiliklari va shu bilan birga o'zining fazilatlarini va kamchiliklarini tanqid qiladi

Kollektivizm - axloqning asosiy tamoyillaridan biri bo'lib, ijtimoiy faoliyatning jamoaviy, kooperativ xususiyatiga asoslangan shaxslar, guruhlar va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni nazarda tutadi

Ko'nikma - bu odamning uzoq mashqlar davomida mustahkam o'zlashtirgan va ularni ozmi-ko'pmi avtomatik ravishda bajara boshlagan harakatlar

Makkorlik - bu yomon niyatli makkor harakatlarni, birovning ishonchini qasddan aldashni yoki qabul qilingan majburiyatlarni qo'pol ravishda buzishni tavsiflovchi salbiy axloqiy sifat.

Mafkura - bu shaxsning ma'lum bir g'oyaga sodiqligini, shu asosda hayotiy maqsadlarni tanlab, o'z harakatlarini amalga oshiradigan axloqiy va siyosiy sifatdir

Motivatsiya - bu harakatni bajarish motivi va niyati namoyon bo'ladigan hissiy shakl

Manfaatparastlik - bu o'zining barcha xatti-harakatlari va boshqalar bilan munosabatlariga shaxsiy moddiy manfaat nuqtai nazaridan qaraydigan va boshqaradigan shaxsning xatti-harakati va motivlarini tavsiflovchi salbiy axloqiy sifatdir

Manmanlik – shuhrat qozonish, hammaning e'tiborini tortish, boshqalarda hayrat va hasad uyg'otish maqsadida amalga oshirilgan harakatlar motivi sifatida namoyon bo'ladigan ijtimoiy- axloqiy tuyg'u

Majburiyat (axloqiy) - insonning burchi, unga yuklangan vazifa sifatida harakat qilsa, axloqiy talabdir

Mas'uliyat (axloqiy) - axloqiy kategoriya va axloqiy tushuncha bo'lib, u axloqiy talablarni bajarish nuqtai nazaridan shaxsni tavsiflaydi, individual va ijtimoiy guruhlarning o'zlarining axloqiy takomillashuvida va takomillashtirishdagi ishtiroki darajasini ifodalaydi.

Maqsad - bu amalga oshirilgan harakat yoki harakatning kutilgan va kutilayotgan natijasi

Mehnatsevarlik - bu insonning o'z mehnat faoliyatiga bo'lgan sub'ektiv munosabatini tavsiflovchi axloqiy sifat bo'lib, u tashqi tomondan uning ijtimoiy foydali natijalarining miqdori va sifati bilan ifodalanadi

Minnatdorchilik - bu shaxsning o'tmishda unga foyda yoki xizmat ko'rsatgan shaxsga (guruhga, tashkilotga) bo'lgan munosabati, foydani qaytarishga alohida tayyorlik hissi va tegishli amaliy harakatlar

Motiv - bu ichki, sub'ektiv-shaxsiy harakat uchun intilish

Muloqot - boshqa odamlar bilan harakatlar, harakatlar, fikrlar, tajriba va his-tuyg'ularni almashish

Munofiqlik - insonni axloqiy talablarni bajarish yo'li bilan tavsiflovchi salbiy axloqiy sifat

Muruvvat - boshqa shaxsga foyda keltirishga qaratilgan harakat yoki jamiyat va shaxs oldidagi burchini anglash boshqa odamlar, jamiyatga (altruizm).

Nafrat - bu odamlar o'rtasidagi o'zaro dushmanlik munosabatlariga mos keladigan axloqiy tuyg'u

Niyat - bu shaxsning biror harakatni amalga oshirish va ma'lum bir natijaga erishish qaroridir

Noqonuniy xatti-harakatlar - o'z mazmuniga ko'ra axloqiy talablarning buzilishini ko'rsatadigan harakat

Nomus - axloqiy ong tushunchasi va axloq toifasi bo'lib, u chambarchas bog'liq va ko'p jihatdan qadr-qimmat toifasiga o'xshaydi

Obro' - bu shaxsning (jamoaning) axloqiy fazilatlari to'g'risida boshqalar tomonidan shakllantirilgan, uning oldingi xatti-harakatlariga asoslangan va uning xizmatlari va obro'-e'tiborini e'tirof etishda ifodalangan fikr

Odat - ijtimoiy intizomning bir turi; jamiyatda yoki jamoada tarixan shakllangan va keng tarqalgan, muayyan sharoitlarda takrorlanadigan harakat shakli

Odatlar - takroriy takrorlash natijasida shakllangan harakat va xatti-harakatlar bo'lib, o'xshash vaziyatlarda ularni amalga oshirish zaruratga aylandi.

Odob - bu insoniy munosabatlarning tashqi ko'rinishlarini (boshqalar bilan muomala qilish, murojaat qilish va salomlashish shakllari, jamoat joylarida o'zini tutish, o'zini tutish va kiyim-kechak) tartibga soluvchi xulq-atvor qoidalari to'plami.

Odblilik - insonni xulq-atvorini tavsiflovchi axloqiy sifat, uning uchun odamlarni hurmat qilish kundalik xulq-atvor normasi va boshqalarga odatiy munosabatda bo'lish usuliga aylanadi

Olijanoblik - axloqiy odamlarning harakatlarini yuksalish nuqtai nazaridan tavsiflovchi sifat

Optimizm - bu tarixiy o'zgarishlarning umumiy yo'nalishi bo'yicha qarash, unga ko'ra haqiqatni har doim yaxshilik idealiga yaqinlashtirish mumkin

Pastkashlik - bu axloqiy va estetik tushuncha bo'lib, u insonning ma'naviy qadriyatlarini qo'pollashtiradigan, ularni cheklangan falsafa tushunchasi darajasiga tushiradigan va shaxsiy qadr-qimmat g'oyasini kamsitadigan turmush tarzi va tafakkurini tavsiflaydi

- Pessimizm** - dunyoda yovuzlik hukm suradi, inson azob-uqubatlarga mahkum, kelajak esa unga hech qanday yaxshilik va'da qilmaydi, degan qarashdir
- Rashk** - bu boshqa odamning muvaffaqiyati, boyligi yoki mashhurligiga, shuningdek, uning xatti-harakatlari va his-tuyg'ularida mustaqillikka nisbatan dushmanlik hissi
- Riyokorlik** - bu insonni va uning xatti-harakatlarini axloqiy talablarni bajarish nuqtai nazaridan tavsiflovchi salbiy axloqiy sifat qadriyatlariga nafrat bilan munosabatda bo'lishni tavsiflovchi axloqiy sifat.
- Rostgo'ylik** - haqiqatni aytishni, o'zining haqiqiy holatini boshqalardan va o'zidan yashirmaslikni o'ziga qoida qilib olgan shaxsga xos bo'lgan axloqiy fazilatdir
- Saxiylik** - ijobiy axloqiy sifat; odamlar o'rtasidagi kundalik munosabatlarda insoniylikning namoyon bo'lishining shakli, bunda noaniqlik umumiy qabul qilingan me'yorlar o'lchovidan oshib ketadi yoki unga to'liq loyiq bo'lmagan kishiga nisbatan o'zini namoyon qiladi.
- Sadoqat** - bu odamlarga va faoliyatga bo'lgan munosabatda, burchni bajarishda, tanlangan tamoyillarga va axloqiy idealga rioya qilishda o'zgarmaslik va barqarorlikni tavsiflovchi sifat.
- Sabr (toqat)** - bu o'z-o'zini nazorat qilishning ba'zi jihatlari aniq namoyon bo'ladigan axloqiy sifatdir
- Samimiylik** - bu inson va uning xatti-harakatlariga xos bo'lgan axloqiy sifat bo'lib, u odamning o'zi to'g'ri deb hisoblagan narsani qilishi va aytishi bilan ifodalanadi
- Tanbeh** - sanktsiyaning bir turi; ijtimoiy hodisalarga yoki odamlarning harakatlariga salbiy munosabatning ifodasi.
- Taomil** - axloqiy ahamiyatga ega (qadriyat) bo'lgan, jamiyatda axloqiy munosabatlar orqali qo'llab-quvvatlanadigan odatlar
- Takabburlik** - bu o'z qadr-qimmatini bo'rttirib ko'rsatish va xudbinlik bilan bog'liq bo'lgan boshqa odamlarga nisbatan hurmatsizlik, mensimaslik, takabbur munosabatni tavsiflovchi salbiy axloqiy sifat

Talab (axloqiy) - axloqiy munosabatlarning eng oddiy elementi bo'lib, unda ijtimoiy shaxslar mavjud

Tashabbus - bu ijtimoiy hayotning u yoki bu sohasida mustaqil ishtirok etishni o'z ichiga olgan tashabbus, tashabbus, shaxsning mustaqil qaror qabul qilishi

Teginxo'rlik - bo'sh turmush tarzi, ijtimoiy foydali mehnatdan nafratlanish va nafratlanishni tavsiflovchi salbiy axloqiy sifat

Tenglik (axloqda) - bu odamlar o'rtasidagi ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, baxtga erishish va shaxsiy qadr-qimmatini hurmat qilish uchun bir xil huquqlarga ega bo'lgan munosabatlar

Tuhmat - g'azab, xudbin niyatlar, hasad, qasos yoki sha'ni yoki ijtimoiy mavqeiga putur etkazish maqsadida qilingan yolg'on ayblov

To'lov - bu aybni to'liq tan olish orqali o'tmishdagi harakatlar uchun aybni (qisman yoki to'liq) olib tashlashdir

To'mtoqlik - bu insonning eskirgan asoslar, odatlar va an'analarga sodiqligini, yangi, progressivlikni idrok etish va qo'llab-quvvatlash qobiliyatini tavsiflovchi axloqiy sifat

Faoliyat - (axloqiy) - axloq toifasi bo'lib, uning yordamida odamlarning ijtimoiy amaliyotining barcha xilma-xilligida axloqiy tomoni barcha turdagi motivlardan (moddiy manfaatlar, odatlar, moyilliklar va boshqalar) ajralib turadi.

Fidoyilik - bu odamlarning fidoyilik, boshqa odamlarning manfaatlarini yo'lida o'z manfaatlarini ixtiyoriy qurbon qilish, ular uchun qadrlil ideallar yo'lida umumiy maqsadga erishish harakatlarini ifodalovchi ijobiy axloqiy sifat

Xasislik - moddiy qadriyatlarga alohida munosabatni ifodalovchi axloqiy fazilat bo'lib, ular xazina hisoblanganda ularni asrab-avaylash o'z-o'zidan paydo bo'ladi, buning uchun uning iste'mol predmeti sifatidagi foydali maqsadi unutiladi, inson manfaatlarini va ehtiyojlari qurbon qilinadi.

Xiyonat - umumiy maqsadga, birdamlik, do'stlik va muhabbat rishtalariga sodiqlikning buzilishi

- Xulq-atvor** - o'zini tutish usuli, tashqi xulq-atvor shakllari va boshqa odamlarga munosabat
- Xulq-atvor (axloqiy)** - inson tomonidan nisbatan uzoq vaqt davomida doimiy yoki o'zgaruvchan sharoitlarda sodir bo'lgan axloqiy ahamiyatga ega bo'lgan harakatlar majmui.
- Yaxshi fazilat** - bu shaxsning ijobiy barqaror axloqiy fazilatlarining umumlashtirilgan xarakteristikasi bo'lib xizmat qiladigan axloqiy ong tushunchasi
- Qadr-qimmat** - bu har bir shaxsning shaxs sifatidagi qadriyati, shaxsning o'ziga nisbatan alohida axloqiy munosabati, shuningdek, jamiyat tomonidan shaxsning qadr-qimmatini e'tirof etuvchi unga bo'lgan munosabati g'oyasini ifodalovchi axloqiy tushuncha
- Qahramonlik** - bu axloqiy jihatdan inson xatti-harakatlarining o'ziga xos shakli hurmat jasoratni ifodalaydi.
- Qo'pollik** - madaniy xatti-harakatlarga e'tibor bermaslikni tavsiflovchi salbiy axloqiy sifat; xushmuomalalikning aksi.
- Qo'rqqoqlik** - bu shaxsning irodasi zaifligini tavsiflovchi salbiy axloqiy sifat.
- Hasad** - xayrixohlikning aksi, boshqa odamning baxtiga, farovonligiga, muvaffaqiyatiga, moddiy, madaniy yoki ma'naviy va axloqiy ustunligiga nisbatan dushmanlik bilan bezovtalanish hissi
- Harakat** - motiv va oqibatlar, niyat va harakatlar, maqsad va vositalarning birligi nuqtai nazaridan ko'rib chiqiladigan harakat.
- Uyat** - insonning o'zini axloqiy anglashining ko'rinishlaridan biri; inson o'z harakatlari, motivlari va axloqiy fazilatlarini qoralashni ifoda etadigan axloqiy tuyg'u
- O'z-o'zini tarbiyalash** - bu shaxsning ma'naviy qobiliyatlarini maqsadli ravishda rivojlantirish va turmush tarzini yaxshilash, axloqiy jihatdan komil inson haqidagi o'z g'oyalariga e'tibor berishdan iborat

O'z-o'zini nazorat qilish - bu shaxsning xatti-harakatlarini, uning motivlari va motivlarini mustaqil ravishda tartibga solish

O'z-o'zini dadil tutish - bu o'z-o'zini nazorat qilish shakli bo'lib, u odamning odatining o'z psixikasining hissiy tomonini nazorat qilish va o'z faoliyatini ongli ravishda qo'yilgan vazifalar va axloqiy talablarni hal qilishga bo'ysundirish qobiliyatida ifodalanadi

O'zaro yordam - bu umumiy manfaatlar va maqsadlarga asoslangan odamlar o'rtasidagi munosabatlar.

O'z-o'ga baho bereish - bu o'z harakatlari, axloqiy fazilatlari, e'tiqodlari, motivlarini baholash; shaxsning axloqiy o'z-o'zini anglashi va vijdonining ko'rinishlaridan biri

Qo'rquv - bu haqiqiy yoki xayoliy xavf tufayli odamda paydo bo'ladigan qisqa muddatli tuyg'u yoki doimiy tuyg'u.

Chidab turishlik - bu odamlarning manfaatlari, e'tiqodlari, e'tiqodlari, odatlari va xatti-harakatlariga bo'lgan munosabatini tavsiflovchi axloqiy sifat

Hamkorlik - bu umumiy manfaatlar va maqsadlarga asoslangan odamlar o'rtasidagi munosabatlar va natijada birdamlik, o'zaro hurmat va ishonch

Shuhratparastlik - bu ijtimoiy tuyg'u bo'lib, u jamoat hayotining har qanday sohasida o'z ta'siri va vaznini qozonish uchun jamoat sharafi uchun qilingan harakatlar motivi sifatida namoyon bo'ladi.

Ta'sirchanlik - bu insonning boshqalar bilan munosabatlarini tavsiflovchi axloqiy Sifat

Tuyg'ular - axloqiy tuyg'ularning namoyon bo'lishining affektiv shakli (ularning motivlarini ifodalashning ixtiyoriy shaklidan farqli o'laroq).

Faoliyat - bu insonning dunyoga nisbatan faol munosabati muayyan qadriyatlar, tamoyillar va ideallarni amalga oshirishga qaratilgan

Fanatizm - bu e'tirof etilgan g'oyaga ko'r-ko'rona, tanqidsiz sodiqlik va boshqa barcha ta'limotlarga nisbatan noto'g'ri munosabatda bo'lish, oqilona yondashuvni istisno qilishdir

Egoizm - bu insonni jamiyatga va boshqa odamlarga munosabati nuqtai nazaridan tavsiflovchi hayotiy tamoyil va axloqiy sifat.

Etika - falsafiy fan bo'lib, uning o'rganish ob'ekti axloqdir.

Evdemonizm - axloq tarixida axloqni asoslash va uning tabiati va maqsadlarini izohlash uchun ko'pincha qo'llaniladigan usul.

Yaxshilik - bu narsa va hodisalarning ijobiy qiymatini bildirish uchun ishlatiladigan umumiy tushuncha.

Qo'rqqoqlik - qo'rqqoqlikning ifodalaridan biri; o'z qo'rquvini engib o'ta olmaganligi sababli axloqiy talablarga javob beradigan xatti-harakatlarni amalga oshira olmaydigan shaxsning xatti-harakatlarini tavsiflovchi salbiy axloqiy sifat

Qat'iy ishonch (axloqiy) - bu shaxsning axloqiy faoliyatining oqilona asosi bo'lib, unga u yoki bu xatti-harakatni ongli ravishda amalga oshirishga, muayyan xatti-harakatlarning zarurligi va maqsadga muvofiqligini oqilona tushunishga imkon beradi

Halollik - axloqning eng muhim talablaridan birini aks ettiruvchi axloqiy sifatdir. Rostlik, halollik, qabul qilingan majburiyatlarga sodiqlikni o'z ichiga oladi

Hurmat - bu shaxsning qadr-qimmatini amalda tan olinadigan odamlarga munosabat

Addenda II

Ushbu tarjima biz tomonimizdan Bernard Mandevilning she'r shaklida yozilgan "Asalarilar haqida masal"ning beshinchi ("The Fable of the Bees: or, Private Vices, Publick Benefits. With an Essay on Charity and Charity-Schools, and A Search into the Nature of Society". The Fifth Edition, vol.1. London, 1728.) inglizcha nashridan qilingan.

Bizningcha, nasriy tarjima ushbu masalning mazmunini aniqroq yetkazishga imkon beradi degan fikrdamiz.

NOLIGAN ASALARILAR UYASI YOKI HALOL BO'LGAN FIRIBCHILAR

Asalarilar bilan to'ldirilgan keng uya,
Hashamat va mamnunlikda yashovchi,
O'zining qonunlari va qurol kuchi bilan bo'lmish mashhur,
Mo'l-ko'l erta to'dalar kabi,
ilm-fan va ishlab chiqarish uchun ajoyib zamin hisoblangan.

Hech kimda yaxshiroq hukumat yo'q edi
Va hech kim bu asalarilardan ko'ra o'zgaruvchan
Va norozilikka moyil emas edi.

Ular zulmning quli emas edilar,
Ammo ular g'alayonli demokratiya tomonidan emas
balki ularni yuk bo'la olmaydigan shohlar boshqargan,
Chunki u(shoh)larning kuchi qonunlar bilan chegaralangan edi.

Bu hasharotlar hamma ishda odamlarga o'xshash edi
Va bizning barcha harakatlarimizni jajjigina amalga oshirardi:
Ular shaharlarda ishlab chiqarilgan hamma narsani yasardilar

Tinchlikda ham, urush davrida ham zarur bo'lgan narsalarni,
Garchi ularning chaqqon va epchil mehnatning mohir mevalari
Ularning mayda a'zolarini odamlar ko'zi

ko'ra olmaydi.

Bizda qanday uskunalar, ishchilar, kemalar bo'lsa,
Qal'alar, qurollar yoki hunarmandlar,
san'at yoqki, fan, ustaxona yoki asbob,
Bularning hammasiga ularning ekvivalenti bo'lmasa.

Va ularning tili bizga noma'lum bo'lgani uchun,
Bularning barchasini bizda ular qanday atalsa,
Shunday deb atashimiz kerak.

Biroq, ular biror narsani bilmagan deb taxmin qilish mumkin,
Masalan, o'yin suyagi; biroq ularning shohlari bor edi,
xavfsizlik askarlari bor edi, shundan kelib chiqib biz ishonch
hosil qilishimiz mumkinki,

Ularda qandaydir o'yinlar borligida,
Nahotki shunday askarlar polki bo'lsada,
Unda ular hech qanday o'yinlar o'ynashmasa.

Ko'p sonli asalarilar unumdor uyani to'ldirishgandi,
Ammo aynan shu narsa ularga gullab-yashnash imkoniyatini
berardi;

Millionlab arilar o'zlarining to'yib bo'lmaydigan istaklar-
ehtiyojlarini

qondirishga intilishardi

Va bir-birlarining bema'niliklarini maqto'v qilish bilan ovora
edilar,

Boshqa millionlab asalarilar esa tinimsiz mehnat qilib,
Va ular o'zlarining mehnatlari samarasini darhol qanday iste'mol
qilinganligini ko'rardilar.

Ular dunyoning yarmini ta'minlardilar, lekin eng qashshoq

batrak kabi yashardilar.

Birovlari, behisob boylik egasi bo'lib va biror narsa bilan
o'zlarini urintirmasdan,

Katta daromad keltiradigan savdo bilan shug'ullanardilar;

Boshqalari esa, o'roq yoki belkurak bilan ishlab,

Og'ir va mashaqqatli ishlarga mahkum edilar,

Har kuni majbur bo'lib to'kishga peshana teri,

O'z kuch-quvvatlarini sarflab, jon-jaxti bilan ishlardilar,

Non topish va o'zlarini boqish uchun.

(A) Boshqalar shul vaqtda qing'r ishlar bilan shug'ullanardilar,

Kamdan-kam [ota-ona]lar farzandlariga bundaylarni ravo

ko'rishlari

mumkin edi.

Advokatlar qaysilarning san'ati asosida

Munozaralarni qo'zg'atish va sud jarayonlarini ko'paytirish edi,

Har qanday yozuvlardan qochardilar, shu tufayli

Sud ishlari sonini ko'paytirish uchun.

Mol-mulkni egallash go'yo noqonuniy

hisoblangan bo'lardi

Sudga murojaat qilmasdan, ular (sudchilar) qasddan

kechiktirishardi eshitishlarni,

Ko'proq va ko'proq pora olish uchun.

Sudyalar, aniq noto'g'ri ishni himoya qilish uchun,

Qonunlarni shunday o'rganib tadqiq qilardilarki,

O'g'rilar do'konlar va uylarni qanday o'rganishsa,

U erga qanday qilib eng yaxshi kirish yolini bilish uchun.

Shifokorlar shon-shuhrat va boylikni qadrlashardi

Bemorning sog'ligiga nisbatan

Va ular o'z kasbiy mahoratlarini yaxshilashga umuman

ahamiyat bermasdilar.

Buning o'rniga, ular ,odatda, o'zlarini
jiddiylikka solib
Kamtar va jiddiy odamlar sifatida ko'rinishga harakat qilishardi,
Farmatsevtning iltifotini qozonish uchun,
Tug'ish yoki dafn marosimida xizmat qiluvchi
Doyalar, ruhoniylar va boshqalarning hamdu sanolari uchun.
Ular har qanday suhbatga sabr bilan chidashni o'rganar edilar
Jumladan, xolalarning maslahatlarini tinglash uchun ham,
Soxta tabassum va mehribonli "qalaysiz?" ila
Barcha bolalar va oila a'zolariga yaxshi ko'rinish uchun
Va - eng qiyin bo'lmish - g'amxo'rlik qiluvchilarning
beadablikiga chidash uchun.

Yupiterning ko'plab xizmatkorlari orasida,
Undan muntazam rozilik so'rab turadiganlar
orasida,
Bir qancha ilmli va notiqalar bor edi,
Ammo minglab boshqalari esa johil sergaplar edi.
Ular taqvo niqobi ostida yashirar edilar
O'zlarining dangasalik, nafsinlik, ochko'zlik va mag'rurlik ila,
Mashhur bo'lgandi ular, qoldiqlarni yashiruvchi
Tikuvchilar va dengizchi mastparastlar kabi.
Ulardan ba'zilari g'amgin ko'rinishda va kamtarona kiyingan,
Kundalik non topish uchun ibodat qilishardi,
To'la omborlarni ko'zga tutgan holda,
Ammo ochiqchasiga yanada ko'proq narsani so'rashga jur'at
etmasdan.
Bu muqaddas ishchilar o'zlari ozib-to'zib ketgan bir paytda,
Ular xizmat qilgan dangasalar
Tinchlikdan zavqlanar edilar, va ularning yuzlaridan
Salomatlik va farovonlik arimas edi.

(V) Jang qilishga majbur bo'lgan askarlar
Omon qolishsa agar, faxriy unvonlarga ega bo'lishardi.
Qon to'kishdan o'z oyoqlari bilan qochganlarning,

oyoq-qo'llari kesilar edi.

Ba'zi jasur generallar dushmanga qarshi kurashar edilar,
Boshqalari esa dushmandan pora olib ketishga ruxsat berishardi;
Ba'zilar har doim jang maydonida tortishgan,
Qo'llaridan, ba'zilari oyog'laridan ayrilgan
Butunlay nogiron bo'lganiga qadar
Va ular xizmatni tark etardilar, yarim ish haqi
maoshini olgan holda;
Boshqalar esa hech qachon janglarda qatnashmagan,
Va ular uyda o'tirishardi, ammo ikki baravar maosh olishardi.

Ularning shohlari katta mulozimlarga ega edi,
Lekin o'z vazirlari shohlarini aldab, talashardi.
Xizmatda qattiq mehnat qilgan ko'plab [mansabdorlar]
Aynan ular xizmat qiladigan tojni o'g'irlab ketishardi:
Maoshlari kichik edi, biroq ular hashamatda yashashardi, -
Va, shunga qaramay, ular halolliklari bilan maqtanar edilar.
Ular zo'ravonlikka murojaat qilganlarida,
Ular o'z firibgarliklarini "yon daromad" deb atashardi;
Odamlar ularining jargonlarini tushuna boshlaganlarida,
Ular "mukofot" haqida gapira boshlashdi,
To'g'ridan-to'g'ri va ochiq gapirishni xohlamagan holda
O'zlaring manfaati haqida.

(G) Uyada asalari yo'q ediki,

O'z xizmatiga ko'ra ko'proq maosh olmasa deb aytolmaymany,
Ammo unga pul to'laganlarga nima deyishga jur'at etardi u.

(D) Sizning o'yinchilaringiz ham shunday qilishadi,
Qaysilarki, agar ular halol o'ynashsa ham, hech qachon

tan olinmaydi

Mag'lub bo'lganlar oldida o'zlarining qancha yutishganlarini.
Haqiqatan ham ularning barcha hiylalarini sanab o'tish
mumkinmi?

Hatto ko'chada sotilgan go'ng ham
 tuproqni o'g'itlash uchun,
Ko'pincha xaridorlar aniqlanganidek,
 soxta bo'lib chiqardi,
Hech narsaga yaramasligi tufayli to'rt qismi
 toshlar va ohakdanligi uchun;

Biroq, ayrimlarning norozi bo'lishga unchalik asosi yo'q edi,
O'zlari boshqalarni aldamoqchi bo'lganda,
Yog 'o'rniga shinni sotib turganda.

Adolatning o'zi adolatliligi bilan tanilgan bo'lsada,
O'zi loqayd tomoshabindek emasdi,

 ko'zida bog'ich bog'langan bo'lsa ham.

Uning chap qo'li tarozini ushlab turib,
O'zi tez-tez uni pastga tushirardi, oltin bilan pora olganda;
Garchi u [adolat] xolis bo'lishni xohlasa ham,
Ayniqsa, qotillik sodir bo'lgan hollarda.
Va boshqa og'ir jinoyatlarda,
Garchi u har doim shunday adolatlilik harakat qilgandek bo'lsa ham,
O'z vazifasi taqozo qilganidek (ba'zilar sharmandayu sharmisor
Qilingan bo'lsa ham, ularni keyinroq esa xuddi shu joyga osishardi
O'zlari yasagan arqonga),

Biroq, hamma uchun aniq ediki,
Adolat qilichi faqat baxtsiz va kambag'allarni jazolashi,
Qonunni faqat o'ta muhtojligi uchun buzganliklari tufayli;

Ular qiynoqqa solinardi va jinoyatlar uchun qatl etilardi,
Garchangki bunday jazolarga loyiq emas bo'lsalar ham,
Faqat boy va zodagonlarni himoya qilish uchun qilinardi bular.

Shunday qilib, uyaning har bir qismi to'ldirilgan edi
yomonliklar ila,

Lekin umuman olganda uya jannat edi;

[Uning aholisiga] tinch kunlarda xushomad qilishardi va
qo'rqishardi

urush paytida,

Chet elliklar ularni hurmat qila boshladilar,

Va ular [uyadagilar] o'z boyliklari va kuchlarini saxiylik bilan isrof
qilardilar

Boshqa barcha asalarilar uyalariga farqli o'laroq.

Bu davlatning ne'matlari shunday edi,

Hatto jinoyatlari ham uning buyukligiga hissa qo'shgan bo'lardi.

(E) Siyosatdan saboq olgan fazilat

Minglab aqlli nayranglar o'ganib undan,

Ularning yordami bilan illat bilan do'stlashdi.

O'shandan beri (F) butun jamoaning eng yomoni ham
[asalarilar]

Har doim umumiy manfaat uchun nimadir qilardi.

Mohir boshqaruv orqali uya saqlab turardi

birlikni;

Garchi uning har bir qismi norozilik bildirsa ham,

U, xuddi musiqiy uyg'unlik kabi, hamohang bo'lardi.

(3) To'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi tomonlar

Bir-birlariga o'z xohishlariga qarshi bo'lganda ham berishardi
yordam,

Va hushyorlik bilan birga tiyilish

Mastlik va ochko'zlikka xizmat qilardilar.

(I) Yomonlikning ildizi - baxillikdir,

Bu jirkanch va halokatli illat,

Isrofgarchilikning quli edi

(K) Bu olijanob gunohning;

(L) Hashamat millionlab kambag'allarga ish berardi,

(M) Va haddan tashqari mag'rurlik - yana bir millionlariga.

(II) Hasad va bema'nilik sanoatning xizmatkori edi;

[Uyadagilarning] eng sevimli injiqligi -

Oziq-ovqat, mebel va kiyimdagi nomuvofiqlik,

Bu g'alati, bema'ni odat,

Savdo harakatlantirigichiga aylandi.

Ularning qonunlari va modalari bir xil darajada bo'ysungan edi
o'zgarishlarga,

Bir vaqtlar yaxshi deb hisoblangan narsa,

Olti oydan keyin yomonlashardi,

Va ular yo'llarini shunday tarzda o'zgartirganda,

Xatolarni topish va tuzatish ila,

Keyincharoq, o'zlarining nomuvofiqligi bilan ular bir vaqtning
o'zida

Bartaraf etardi kamchiliklarni, ehtiyotkorlikni o'zi garchi

oldindan oldindan ko'ra olmasa ham.

Shunday qilib, nosozlik zukkolikni rivojlantirardi,

Vaqt o'tishi bilan mashaqqatli mehnat bilan birlashtirilgan holda

Hayotning farovonligini oshirdi,

(O) Haqiqiy zavq, qulaylik, tinchlik

(I) Shunday balandlikka ko'tardiki, hatto kambag'allar ham

Boshqa boylarga qaraganda yaxshiroq yashashni boshlagan edi,

Va, shu bilan hammasi aytili, vassalom.

Ammo o'limga mahkumlarning baxti naqadar nozik!

Saodatning chegarasi borligini bilsalar edi

Va hatto xudolar ham bizga mukammallikni bera olmasligini,

To'ng'irlagan jonivorlar qanoatlanardi

hukumat va vazirlardan.

Ammo har bir muvaffaqiyatsizlik bilan ular

Umidsiz yiqilgan mavjudotlar kabi,

Ular siyosatchilarni, armiya va flotni la'natlardilar.

Hamma qichqirardi: "Jin ursin, yolg'onchilar!" —

Va o'z hiylalarini bilgan bo'lsa ham,
Ular boshqalarning hiyla-nayranglariga jirkanch darajada
toqat qilmas edilar.

Katta boylik orttirgan birtasi
hammani va har birni aldagani tufayli,
Baland ovoz bilan baqirishga jur'at etdi: "Yer halok bo'lishi kerak
Bu aldovlar tufayli!

Sizningcha, bu axloqiy uqtiruvchi haromiy kimni tanbeh qildi,
deysiz?

Unga zamsh o'rniga qo'y terisini sotgan qo'lqopchini.
[Uyada] qilingan hech narsa befoyda emasdi
Yoki davlat ishlariga zarar yetkazadigan tarzda ham,
Biroq, barcha firibgarlar uyalmasdan baqirishardi:
"Mehribon xudolar, qani endi biz halol bo'lsak edi!"
Merkuriy bu beadablikdan jilmayib qo'ydi,
Ammo boshqa [xudolar]lar buni ahmoqlik deb hisoblashdi,
Uyadagilar o'zlari avval yaxshi ko'rgan narsalarni qoralashdi.
Ammo g'azablangan Yupiter g'azab bilan qasam ichdiki,
G'azablangan uyani firibgarlikdan qutqarmak uchun,
Va u o'z so'zida turdi.

Aynan yolg'on yo'qola boshlaganbir paytda
Halollik [asalarilarning] qalblarini to'ldirdi,
Ularning barcha gunohlari o'zlariga oshkor bo'ldi,
Bu endi ularni uyaltirmoqda edi
Va ular endi jimgina tan olishdi bu holatni,
O'z harakatlarini yashirgan bolalar kabi qizarib,
Ammo o'z fikrlariga xiyonat qilganlar, yuzlarini o'zgartirib,
Chunki ular o'zlariga qaraganlarni tasavvur qilishardi
Ular nimalar qilganlarini ko'rishardi.
Ammo, ey xudolar! Qanday dahshat!
Bo'lib o'tgan o'zgarishlar naqadar ulkan va hayratlanarli!
Yarim soat ichida butun mamlakat bo'ylab

Go'sht bir funtlik bir tiyinlik bo'lib arzonlashdi.
Ikkiyuzlamachilik niqobi olib tashlandi hammadan,
Davlat arbobidan boshlab hazilkashgacha.
O'zlari o'zlashtirgan qiyofali narsalarda taniqli
bo'lganlar,
O'z qiyofalarini ko'rib, - ular begonalar deb adashdilar.
O'sha kundan beri advokatlari jim turishdi,
Qarzdorlar endi bajonidil to'laydigan bo'ldilar
Hatto kreditorlar unutgan qarzlarni ham
Buni qilmaganlar esa kreditorlar tomonidan kechirildi.
Xato qilganlar sudga kelishdan bosh tortdilar
Va sudchilar o'zlari o'ylab topgan ishlarini to'xtatdilar
Sudlanuvchiga zarar yetkazish uchun.
Va xushomadgo'y uya yaroqsiz joyga aylanganidan beri
Sudyalik martabalarining gullab-yashnashi uchun,
Endi esa ularning hammasi, allaqachon yetarli foyda olib
bo'lganlardan tashqari
Tez orada o'z siyohdonlarini belbog'iga tutib ketishdi.
Adolat ba'zi jinoyatchilarni osdi, boshqalarni
ozod qildi.
Va qamoqxonalar bo'sh bo'lgandan keyin
Va uning mavjudligi endi talab qilinmadi,
U barcha ajoyib mulozimlari bilan yo'qilib ketdi.
Temirchilar birinchi bo'lib qulflar va panjaralar bilan kelishardi,
Kishanlar va temir bilan bog'langan eshiklar bilan;
Keyin qamoqxona nazoratchilari, nazoratchilar va ularning
yordamchilari;
[Adolat] ma'budasi oldida, bir oz masofada,
Uning irodasining asosiy va sodiq ijrochisi,
Qonunlarning buyuk hakami - jallod
U xayoliy qilich ko'tarmasdi,
O'zining asboblari - bolta va arqonni.

Keyin ma'budaning o'zi, ko'zlari bog'langan holda,
Adolatni timsoli sifatida ergashardi.
Uning aravasi atrofida va orqasida
Turli sud ijrochilari, sheriflar va boshqa martabaliar
yurishardi,
Boshqalar ko'z yoshlaridan ro'zg'orini
siqib chiqarganlar.

Tibbiyot mavjud bo'lgan bo'lsa-da, chunki bor edi
bemorlar,
Mohir shifokorlardan boshqa hech kim shifo berishga
jur'at eta olmasdi,
Ular uya bo'ylab shunday tarqalib ketgandiki,
Ularning hech biriga boshqa joylarga kerak emas edi ko'chish.
Shifokorlar samarasiz tortishuvlarni to'xtatdi,
Bemorlarni azob-uqubatlardan ozod qilish uchun;
Chet eldan import qilingan foydasiz dori vositalaridan
voz kechib,
Ular faqat o'z mamlakatlaridagi dori vositalaridan foydalanishni
boshladilar,
Xudolar kasalliklar yubormasligini bilib,
Bir vaqtning o'zida ularni davolash uchun vositalarni taqdim
etmasdan.

Ruhoniylar dangasaliklarini silkitib, o'rnini almashtirishni
to'xtatdilar
O'z majburiyatlarini dyaklarga ergashtirib
Va yomonlikdan xoli bo'lib, ular o'zlari xudolarga
Xizmat qilishni boshladilar
Ibodatlar va qurbonliklar orqali.
Va bunga mos bo'lmagan yoki bilganlar
O'zlarining xizmati kerak emasligini, ketishdi,
Va ko'pchilikning ular bilan ishi ham yo'q edi

(Agar halol [odamlar]larga umuman ular kerak bo'lsa).

Oliy huzurda faqat bir nechta ruhoniylar qoldi

bosh ruhoniy bilan,

Ular hamma narsada unga bo'ysunishardi.

Uning o'zi faqat muqaddas ishlar bilan shug'ullanardi endi,

Davlat ishlarini esa boshqalarga topshiilrdi.

Birorta ham tilanchini eshigidan haydamasdi endi

U kambag'allarning daromadlarini tortib olmasdi endi,

Ochlarni uyida ovqatlantirarardi

U ferma ishchisiga mo'l-ko'l non berdi,

Va u muhtoj yo'lovchini ovqat va tunash joyi bilan ta'minlardi.

Qirolning bosh vazirlari orasida

Va boshqa barcha rasmiylarda

O'zgarish hayratlanarli edi,

(R) Chunki ular endi o'z maoshiga kamtarona yashashardi;

Va agar kambag'al ari kerak bo'lsa o'n karra kelishi kerak

bo'lsa edi

O'z haqli bo'lgan narsani so'rash uchun - oz miqdordagi summani,

Va agar ba'zi yaxshi daromadli xizmatchi

Aks holda u hech narsa ololmaydi deb ishora qilib,

Arini bir krona pul berishga majbur qilsa edi,

Endi bu qo'pol tovlamachilik deb atalar edi,

Ilgari bu qo'shimcha ish haqi hisoblansa ham.

Oldin barcha [foydali] joylar uch [Ma'murlar] tomonidan

egallangan bo'lsa,

bir-birlarini kuzatib turish,

bir-birlarini aldamasligi uchun,

Lekin ko'pincha o'zaro bir-birini qo'llash orqali

Bir-biriga o'g'irlik qilishda yordam berishgan bir paytda,

Endi bitta [ma'mur] bilan to'liq ta'minlangan edi,

Buning evasiga bir necha ming qo'llar ozod qilindi.

(C) Nomus endi hech kimga qarzdor yashashga yo'l qo'ymaydi.

Hashamatli kiyimlar keraksiz holda do'konlarda osilgan,
Faytonlar hech narsa evaziga beriladi,
Ajoyib otlar esa butun uskunalari bilan sotiladi,
Xuddi qishloq uylari kabi, qarzlarni to'lash uchun.
Keraksiz sarf-xarajatlardan xuddi yolg'ondan qochishadi endi,
Chet elda qo'shinlar joylashtirilmaydi endi
Chet elliklarning hurmatidan esa kulishadi
Va urushlar olib keladigan bo'sh shon-shuhrat bilan ham.
Ular kurashadilar, lekin faqat o'z vatanlari uchun,
Ularning huquqlari yoki erkinliklari xavf ostida bo'lganda.
Endi ulug'vor uyaga qarang va o'zingiz baho bering,
Halollik va savdo qanchalik
izchil o'zaro.

Ulug'vorlik yo'qoldi va uya tezda so'liy boshladi,
Mutlaqo boshqa ko'rinishga ega bo'lib,
Chunki nafaqat har yili katta mablag'
sarflaganlar,
Balki ularning xizmatida bo'lgan ko'plab asalarilar ham ketishdi.
Qilishga biror narsa topish uchun behuda harakat qilishdi,
Chunki boshqa hunarmandchilik turlari ortiqcha bo'lib qoldi.
Er va uy narxlari pasaydi;
Ajoyib saroylar, devorlari Fivda san'atshumul qurilgan devorlar
kabi
Ijaraga berilishi mumkin endi. Va bir vaqtlar g'amxo'rliksiz
uyalarida yashaydigan xudolarga
Bunday achinarli manzarani ko'rmasdan
Olovda yonib o'lish osonroq edi.
Qurilish ishlari butunlay so'ndi,
Malakali quruvchilar ishsiz qoldi.
(T) Hech bir rassom o'zining mashhur san'ati bilan
mashhur emas endi,
Tosh va yog'och o'ymakorlari unutilgan.

Uyada qolganlar esa mo''tadil bo'lib qoldilar.
Ular sarflashga intilmaydi,
Faqat qandaydir tarzda yashash uchun,
Va tavernada hisobimni to'lab,
Ular boshqa joyga bormaydilar.
Butun uyada bitta koket yo'q
Endi tanoz ayol oltin ko'ylak kiyib, gullab-yashnaolmasdi,
Boylar esa katta mablag' sarflashmaydi
Burgundiya vinosi va qimmatbaho qush go'shti uchun.
Sevgilisi bilan birga bo'lgan saroy ahli ham g'oyib bo'ldi
Qaysiki yashil no'xat bilan Rojdestvoda uyda ovqatlanardi,
Bir kunlik otliqlar eskadroniga qancha pul yetadigan bo'lsa,
Shunday miqdorni bir necha soat ichida sarflaydigan darajada.

Takabbur Xloya,
(U) hashamatda yashashni xohlash niyatida,
Erini davlatdan o'g'irlik qilishga majburlar edi.
Endi esa u mebelini sotadi
Qaysilarki G'arbiy Hindistonda talon-taroj qilingan,
Qimmatbaho menyularni qisqartiradi va butun yil davomida
Bir turdagi kiyim kiyadi.
Oson va o'zgaruvchan zamon tugadi,
Kiyim, moda kabi, bugungi kunda uzoq vaqt kiyiladi.
Boy ipaklarni oltin va kumush bilan bezatgan to'quvchilar,
Va ular bilan bog'liq boshqa barcha ustalar g'oyib bo'ldi.
Biroq, [uyada] tinchlik va farovonlik hukm suradi.
Va hamma narsa oddiy bo'lsa ham arzonlashdi.
Bog'bonlar zo'ravonlikidan ozod qilingan mehribon
tabiat,
O'z mevalarini belgilangan tartibda paydo bo'lishiga imkon
beradi o'z vaqtida,
Ammo endi noyob narsalarni olishning iloji yo'q,

Ularni etishtirish uchun sarflangan kuchlar
Endi o'zlarini oqlamaydilar.
Mag'rurlik va hashamat yo'qolganligi bilan,
Dingiz sayoxatlari asta-sekin pasayib bormoqda;
Endi alohida savdogarlar emas, balki butun kompaniyalar
O'z zavodlarini yopishmoqda.

Barcha san'at va hunarmandchilik e'tibordan chetda;

(F) Qoniqish - mehnatning la'nati,
[uyada yashovchlar]ni oddiy hayot yashash
tarziga qoyil qolib,

Va boshqa hech narsa qidirmaslikka ham urinmaydi.

Bir vaqtlar keng uyada juda oz sonli asalarilar qoldi,
Ular hatto uyaning yuzdan bir qismini ham himoya qila olmaydilar
Ko'p dushmanlarning hujumlaridan,
Shunga qaramay, ular jasorat bilan kurashadilar [dushmanga]
qarshi;

Yaxshi mustahkamlangan boshpana topib,
Ular jon fido kurashadilar, lekin o'z pozitsiyalaridan voz
kechmaydilar.

Ularning qo'shinida yollanma askar yo'q, lekin ular mardonavor
O'zlarining mol-mulki uchun kurashadilar. Ularning jasorati va
halolligi

Nihoyat g'alaba bilan tugadi. Ular bayram qilishmoqda,
Ammo g'alaba juda qimmatga tushdi:
Son-sanoqsiz asalarilar nobud bo'ldi.

Mehnat va jangda tajriba orttirgan,
Ular hatto tinchlikni illat deb bilishadi

Va shunday mo''tadillik ruhi bilan chuqur his qilganlarki,
Ortiqcha narsalardan voz kechishga harakat qilib,
Ular bo'sh daraxt chuquriga uchib ketishdi,
O'zlarining mamnunligi va halolligidan mamnun bo'lib.

QISSADAN HISSA

Shunday ekan, shikoyat qilishni bas qiling: faqat ahmoqlar harakat qiladi

(X) Katta uyani halol qilishga.

(Ts) Dunyoviy lazziatlardan bahramand bo'lish,
Urushlarda mashhur bo'lish va shu bilan birga qolish rohatda,
Katta illatlarga ega bo'lmagan holda - bu bo'sh utopiya,
Faqat tasavvurda mumkin bo'lgan narsa.

Yolg'onlik, hashamat va bema'nilik mavjud bo'lishi kerak,
Chunki biz ulardan foyda olamiz.

Ochlik, shubhasiz, dahshatli yovuzlikdir,
Ammo kim usiz ovqatni hazm qila oladi yoki o'sadi?

Biz vino olishga minnatdor emasmi

Qurigan, achinarli, buralgan tokga?

Uning navdalariga e'tibor berilmagan bo'lsa-da,

U boshqa o'simliklarga ko'ra yonilg'ini bo'ldi,

Ammo uni bog'lab va kesgan zahoti,

U bizni olijanob mevalari bilan barakaladi.

Shunday qilib, illat foydali bo'ladi,

Qachonki u o'ziga bo'ysunadi va adolat bilan bog'lanadi.

Qolaversa, biror xalq buyuk bo'lishni istasa,

Yomonlik unga ochlik kabi zarur,

Odamlarni ovqatlantirish uchun.

Birgina fazilat xalqlarga yarata olmaydi

farovonlikni;

Kim oltin asrni jonlantirishni xohlasa agar,

Nafaqat halol bo'lishga tayyor bo'lishi kerak,

Shu bilan birga, boshhoqlarni ham iste'mol qilishi zarur.

SHADMANOV K.B.

**BERNARD DE MANDEVIL VA UNING «ASALARILAR
HAQIDA MASAL» ASARIDA FALSAFIY-AXLOQIY VA
IQTISODIY QARASHLAR**

Monografiya

Muharrir: A. Qalandarov
Texnik muharrir: G. Samiyeva
Musahhih: Sh. Qahhorov
Sahifalovchi: M. Bafoyeva

Nashriyot litsenziyasi AI № 178. 08.12.2010. Original-
maketdan bosishga ruxsat etildi: 02.04.2024. Bichimi 60x84.
Kegli 16 shponli. «Times New Roman» garn. Ofset bosma
usulida bosildi. Ofset bosma qog‘ozi. Bosma tobog‘i 6,5.
Adadi 100. Buyurtma №159.

“Sadriiddin Salim Buxoriy” MCHJ
“Durdona” nashriyoti: Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy.
Bahosi kelishilgan narxda.

“Sadriiddin Salim Buxoriy” MCHJ bosmaxonasida chop etildi.
Buxoro shahri Muhammad Iqbol ko‘chasi, 11-uy. Tel.: 0(365) 221-26-45